

อภิธรรมัตถสังคหะ
และคำอธิบาย

ปริเฉทที่ ๓
ปกิณณกสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনীติ
จัดพิมพ์เผยแพร่

อภิธรรมัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๓

ปกิณณกสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনীติ
จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๒

จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

(สงวนลิขสิทธิ์)

หมายเหตุ : กองทุนธรรมนิธิจัดพิมพ์เพื่อเผยแพร่ความรู้ด้านพระอภิธรรม ท่านที่ต้องการหนังสือ
จำนวนมาก เพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอน โปรดติดต่อขอรับได้ที่กองทุนธรรมนิธิ
เพื่อการอนุรักษ์พระธรรมวินัย เลขที่ ๓/๕๔๕ ซอยเชียงใหม่ ๕/๒ ถนนแจ้งวัฒนะ ๑๔
หลักสี่ กรุงเทพฯ ๑๐๒๑๐ โทรศัพท์ ๐๒-๕๗๓-๑๒๙๔

 พิมพ์ที่ บริษัท สุวีริยาปริ้นติ้งเฮาส์ จำกัด โทร. ๐๘-๕๑๑๙-๗๓๓๙

คำนำ

อันว่า ประโยชน์ที่สัตว์โลกต้องการนั้น มี ๓ อย่าง คือ **วิภวธรรม** มิถัตตะ - ประโยชน์ในอัตภาพนี้ คือในโลกนี้ นั่นเอง อันได้แก่ ความสุขสบายที่พึงแสวงหา ด้วยทรัพย์ ไม่เป็นคนยากจนไร้ทรัพย์ เป็นต้น ๑ **สัมปรายิกัตตะ** - ประโยชน์ใน ภายภาคหน้า คือในโลกหน้า เกี่ยวกับการได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ **ปรมัตตะ** - ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ทั้งปวง ๑ พระพุทธเจ้า ทรงจำแนกหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แต่ละอย่างไว้ ทรงแนะนำหมวดธรรม เหล่านั้น โปรดสัตว์ผู้มีความสามารถจะรับเอาประโยชน์นั้น ๆ สัตว์เหล่านั้น พัง ธรรมแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้จักทำเหตุที่ตรงต่อผลอันเป็นประโยชน์ที่ตนต้องการ ก็ ย่อมได้รับประโยชน์นั้น ๆ ไป ต่อมา แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน แล้ว ธรรมเทศนาเกี่ยวกับหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้ง ๓ นั้น ก็ยังไม่ สูญหาย ทว่า มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในปกรณ์ส่วนพระสูตรและพระวินัย นั่นเอง ก็แต่ว่า คำพูดเกี่ยวกับหมวดธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะหมวดที่เกี่ยวกับประโยชน์ อย่างยิ่งนั้น สุขุม ลึกซึ้งนัก มักกล่าวพาดพิงถึงปรมัตตธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ถ้าผู้ศึกษา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นผู้ไม่มีโอกาสได้ฟัง ธรรมที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยจากพระโอษฐ์ ไม่มีความรู้พื้นฐานด้านปรมัตตธรรม มาก่อนแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะเกิดความเข้าใจอันแจ่มแจ้ง ในหมวดธรรม เหล่านั้น เช่นว่า หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ หมวดธาตุ หมวดปัจจุสมุปบาท เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปรมัตตธรรม เพราะฉะนั้น ก็ควรจะปลูกฝังความรู้ด้าน ปรมัตตธรรม ๔ ก่อน

ก็แต่ว่า เนื้อหาสาระว่าด้วยปรมัตตธรรม ๔ นี้ มีรายละเอียดชัดเจนอยู่ใน ปกรณ์พระอภิธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ก่อภิธรรม ปิฎกนั้น ประกอบด้วยปกรณ์ ๗ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน ซึ่งแต่ละปกรณ์ มีเนื้อหาลึกซึ้งและกว้างขวาง มาก จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้เริ่มต้นศึกษาจะใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาให้ได้ความรู้ ตั้งแต่ต้น เพราะเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พวกเทวดาทั้งหลาย

ในชั้นดาวดึงส์ ซึ่งล้วนเป็นผู้มีความตั้งมั่นดีด้วยสมาธิปฏิภาณ ในคำสอนของพระพุทธเจ้ามาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ วงการปริยัติ โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้ จึงนิยมเริ่มต้นการศึกษาด้วยอาศัยปกรณ์ที่เกิดรุ่นหลัง ที่ชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหะ** ก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาปรมาัตถธรรม ๔ ไว้เป็นที่สะดวกแก่ผู้เริ่มต้นเป็นอย่างยิ่ง โดยการที่ท่านรวมย่อเอาเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์นั้น มากำหนดแบ่งเนื้อหา จำแนกเป็น ๙ ปริจเฉท (๙ ตอน) แยกปรมาัตถธรรมให้ศึกษากันเป็นแต่ละอย่าง ไม่กล่าวปะปนพร้อม ๆ กันไป หลาย ๆ อย่าง เหมือนอย่างที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาเป็นเรื่อง ๆ ในปริจเฉทหลัง ๆ จึงได้กล่าวปะปนร่วมกันไป เพื่อแสดงถึงการทำงานร่วมกัน หรือความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกัน แห่งสภาวธรรมเหล่านั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่สะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย เพราะไม่สับสน ฟันเฟื้อง.

ท่านกำหนดเนื้อหาสาระที่ต้องศึกษาไปตามลำดับ ในปริจเฉททั้ง ๙ ไว้ อย่างนี้ คือ :

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า "จิตตสังคหวิภาค" รวบรวมเอาปรมาัตถ์ที่ ๑ คือ จิต มาจำแนกแสดงไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยการนำเอาชาติ มี กุศลเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น กามาวจรจิตมี ๕๔ มีอกุศลจิต ๑๒ เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น รวมจิตประเภทต่าง ๆ เหล่านั้นได้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ อย่าง ปริจเฉทนี้ นับว่าเป็นการแสดงเรื่องจิตประเภทต่าง ๆ โดยตรง.

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า "เจตสิกสังคหวิภาค" รวบรวมเอาปรมาัตถ์ที่ ๒ คือ เจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่เกิดในจิต เช่นว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา โลภะ โทสะ โมหะ ศรัทธา เป็นต้น มาจัดหมวด เป็นหมวดอกุศลเจตสิก เป็นต้น รวมแล้วมี ๕๒ อย่าง พร้อมทั้งแสดงให้ทราบว่ เจตสิกแต่ละอย่าง เกิดในจิตดวงไหนได้บ้าง จิตดวงนั้น ๆ มีเจตสิกเกิดเท่าไร อะไรบ้าง.

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า "ปกิณณกสังคหวิภาค" รวบรวมจำแนกหมวดธรรม ปกิณณกะ มีเวทนา ๓ หรือ ๕, เหตุ ๖, กิจ ๑๔ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องอย่าง สำคัญกับความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริจเฉทข้างต้นนั้น.

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า "วิถีสังคหวิภาค" รวบรวมจำแนกแสดงความเป็นไป ของวิถิจิต กล่าวคือ ลำดับความเป็นไปของจิตแต่ละขณะในคราวที่รู้อารมณ์ทาง

ทวารทั้งหลาย.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า “วິถิมุตตสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงจิตที่พ้นจากวิถิ หรือความเป็นไปเกี่ยวกับจิตที่พ้นจากวิถิ ในคราวที่สัตว์ปฏิสนธิในภุมิทั้งหลายเป็นต้น ในปริจเฉทนี้จึงมีการกล่าวถึงภพภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิด พร้อมทั้งประเภทของกรรมที่ทำให้เกิดในภพภูมิต่าง ๆ กันเหล่านี้ เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า “รูปสังคหวิภาค” รวบรวมแสดงปรมาัตถ์ที่ ๓ คือ รูปให้ทราบประเภทของรูป ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ มีการกล่าวถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูป มีการสงเคราะห์จำนวนรูป ที่พึงมีได้แก่สัตว์ในภุมิที่แตกต่างกัน เป็นต้น. และแสดงปรมาัตถ์ที่ ๔ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์คือปรมาัตถ์ ๓ ข้างต้น.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า “สมุจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงสภาวธรรมทั้งหลาย ที่ได้กล่าวแล้วใน ๖ ปริจเฉทข้างต้น โดยการสงเคราะห์เข้าในหมวดธรรมทั้งหลาย มีหมวดดอกกุศลอันได้แก่กิลเลสประเภทต่าง ๆ หมวดขันธ หมวดอายตนะ เป็นต้น รวมทั้งหมวดโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า “ปัจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงปัจจัยของธรรมทั้งหลาย หมวดนี้ มีการแสดงปฏิจจสมุปบาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นสังสารวัฏและปฏิฐานนัย คือปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า “กัมมัฏฐานสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงกรรมฐาน คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน.

ก็ อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นปกรณ์ชั้นอรรถกถา เพราะมีลักษณะอธิบายพระบาลีอภิธรรมปิฎก แต่ว่า ไม่มีการอธิบายไปตามลำดับบทที่ปรากฏในปกรณ์เหมือนอย่างอรรถกถาใหญ่มีอัฐสุตาลีนี้เป็นต้น ทว่า ต่างไป โดยการรวมย่อเอาแต่ชื่อสภาวธรรม จำนวน เป็นต้น มากล่าว นับว่าเป็นอรรถกถาฉบับย่ออย่างยิ่งทางพม่าจึงเรียกว่า อรรถกถานี้วัก้อย เพราะเป็นอรรถกถาฉบับเล็ก คือมีเนื้อความน้อยยิ่ง เหมือนนี้วัก้อยที่เล็กกว่านี้วอื่น.

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ รचनाโดยท่าน พระอนุรุทธาจารย์ ชาวกรุงอนุราชปุระ เมื่อราว ๆ พ.ศ. ๙๕๐ เชื่อกันว่า เป็นสมัยใกล้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์

ผู้แต่งวิสุทธิธรรมรค ผลงานด้านปกรณ์อภิธรรมของท่าน นอกจากปกรณ์นี้แล้ว ก็ยังมีอีก ๒ ปกรณ์ คือ ปรมัตถวินิจจัย และนามรูปปริเฉท ล้วนนับว่าเป็นอรรถกถานี้วัก้อย.

ก็ คำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะ นี้ ส่วนที่เป็นคาถา นิยมนำไปใช้สวดในงานศพ เรียกว่า สวดสังคหะ มาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยปัจจุบันนี้ แสดงว่าไทยเรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว.

คำพูดในปกรณ์นี้ ถึงอย่างไรก็ย่อนัก ทำความเข้าใจลำบาก น่าจะมีปกรณ์ชั้นรองลงไป ที่อธิบายปกรณ์นี้ให้กระจ่างอีกทีหนึ่ง ปรากฏว่า ปกรณ์ชั้นฎีกา ที่อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง ก็มีอยู่ คือฎีกาที่ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่งรจนาโดยท่านพระสุมังคลาจารย์ ชาวสีหฬ นอกจากนี้ ก็ยังมีปกรณ์ชั้นฎีกาอื่น ๆ เช่นว่า อภิธัมมัตถวิภาสิณี ที่อธิบายอภิธัมมมาตตาร แต่งโดยท่านพระสุมังคลาจารย์รูปเดียวกันนี้แหละ และ ปรมัตถมัญญชูสามหาฎีกา ที่อธิบายวิสุทธิธรรมรค ที่แต่งโดยท่านพระอาจารย์ธรรมपालะ เป็นต้น ซึ่ง แม้มิได้อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง แต่ก็สามารถชักคำพูดบางตอนเข้ามาสมทบเป็นคำอธิบายปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้ ในเมื่อเป็นคำอธิบายเรื่องเดียวกัน. อนึ่ง แม้คำพูดในมิลินทปัญหา ในอรรถกถาอัฐสฐาสินีเป็นต้น ก็สามารถนำเข้ามาประกอบเป็นคำอธิบายในที่นี้ได้ตามสมควร.

สำหรับคำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะนั้น กระผมได้แปลจากภาคภาษาบาลีเป็นภาษาไทยคำต่อคำ เท่าที่ปรากฏในปกรณ์ ทั้งนี้ เพื่อรักษาคำพูดที่เป็นต้นแบบของท่านไว้ ส่วนคำอธิบายเมื่อต้องรวบรวมมาจากปกรณ์ฎีกา หรือแม้จากปกรณ์บาลี อรรถกถาต่าง ๆ หลาย ๆ ปกรณ์ ดังกล่าวนั้น ก็ไม่อาจแสดงคำแปลคำต่อคำอย่างนั้นได้ ได้แต่แปลถอดเอาแต่ความมารวบรวมเป็นคำอธิบายด้วยคำพูดของตนอย่างเดียว เมื่อรวมกันเสียแล้วอย่างนี้ ก็ไม่อาจจะระบุหลักฐาน ที่ไปที่มาของคำอธิบายนั้น ๆ ตรง ๆ ได้ ทั้ง ๆ ที่มีได้เป็นความคิดเห็นส่วนตัวเลยก็ตาม ถ้าท่านผู้ใดสงสัยใคร่จะทราบถึงหลักฐาน ที่ไปที่มาแห่งคำอธิบายตอนนั้น แล้วสอบถามมา กระผมยินดีที่จะแนะนำหลักฐานให้คั่นดูเอง เป็นราย ๆ ไป.

อันว่า ผู้ใดได้ศึกษาปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งคำอธิบายเหล่านี้ จนได้ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานในปรมัตถธรรมแล้ว เมื่อจะศึกษาพระอภิธรรมปิฎกสืบต่อไป ก็ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สับสน ไม่พัวพัน แนนอน. หรือแม้

ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อให้กว้างขวางอย่างนั้น ได้ความรู้ใน ๙ ประเด็นเหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเพียงพอที่จะทำความเข้าใจในหมวดธรรมที่ตรัสสอนไว้ในพระสูตร หรือแม้ในพระวินัยที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓ อย่างได้เป็นอย่างดี อนึ่ง ผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเท่านั้น เป็นผู้สมควรที่จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟังได้ เพราะจะแสดงได้ไม่สับสนในตัวสภาวะธรรม ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดปัญญาหยั่งถึงเหตุผลในธรรมเทศนานั้นได้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน อัฐฐสาลินี ว่า “อาภิธมฺมิกา ภิกฺขุเยว กิร ธมฺมกถิกานาม, อวเสสา ธมฺม กถนุตาปิ น ธมฺมกถิกา” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ทราบกันมาว่า พวกภิกษุที่เรียนอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก (ผู้สมควรกล่าวธรรม), ภิกษุพวกที่เหลือ แม้ว่ากล่าวธรรมอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก. เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะกล่าว ย่อมกล่าวยังสภาวะธรรมแต่ละอย่าง คือกรรมแต่ละอย่าง วิบากแต่ละอย่าง การกำหนดนามรูป สภาวะธรรมแต่ละอย่าง ให้สับสน, ส่วนพวกที่เรียนอภิธรรม จะไม่กล่าวสภาวะธรรมแต่ละอย่างให้สับสนเลย”

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับแปลเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งคำอธิบาย ที่ท่านเปิดอ่านอยู่นี้ ใช้เงินจากกองทุนธรรมนิธิ ที่บริจาคโดยท่านผู้มีจิตศรัทธาทั้งหลาย โดยเฉพาะนักศึกษาพระอภิธรรมวันเสาร์ ณ อาคารศูนย์วิศวกรรมกรรมชลประทาน เป็นค่าใช้จ่ายในการจัดพิมพ์ ขออนุโมทนาบุญของท่านผู้บริจาค ผู้มีชื่อปรากฏอยู่ในท้ายหนังสือเล่มนี้ ขออนุโมทนาคุณหมอกนกรัตน์ ศิริพานิชกร ที่ช่วยทำดัชนีท้ายเล่ม และท่านอื่น ๆ ทุกท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือสำเร็จ ด้วยเดชแห่งบุญครั้งนี้ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสุขสวัสดิ์ตลอดกาลทุกเมื่อ ขอบุญนี้ จงเป็นปัจจัยแก่ความสุขดีแห่งสรรพสัตว์เกิด.

ด้วยความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

ผู้แปลปกรณ์และรวบรวมคำอธิบาย

๒ พ.ค. ๒๕๕๒

สารบัญ

	หน้า
สังคหะ ๖	๑
เวทนาสังคหะ, การจำแนกเวทนา	๒
อธิบายเวทนา ๓ อย่าง	๒
อธิบายเวทนา ๕ อย่าง	๕
การจำแนกจิตที่สหระตด้วยเวทนานั้น	๖
เหตุสังคหะ, การจำแนกเหตุ	๘
การจำแนกจิตที่สัมปยุตกับเหตุ	๑๑
กิจสังคหะ, การจำแนกกิจ	๑๖
การกำหนดจิตที่มีกิจนั้น ๆ	๑๙
ทวารสังคหะ, การจำแนกทวาร	๒๔
การกำหนดจิตที่เป็นไปทางทวารเหล่านั้น	๒๕
อาลัมพนสังคหะ, การจำแนกอารมณ์	๒๙
การจำแนกจิตที่รู้อารมณ์นั้น ๆ ทางทวารนั้น ๆ	๓๒
การจำแนกประเภทและจำนวนอารมณ์ที่จิตนั้น ๆ จะพึงรู้ได้	๔๒
วัตถุสังคหะ, การจำแนกวัตถุ	๕๒
การกำหนดจิตที่เป็นไปอาศัยวัตถุนั้น ๆ	๕๔
ดัชนี	๕๘

อภิธรรมัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๓

ปกิณณกสังคหวิภาค

คาถาเริ่มปริจเฉทที่ ๓, กล่าวถึง สังคหะ ๖

สมฺปยุตฺตา ยถาโยคํ

เตปญฺญาส สภาวโต

จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา

เตสนฺทานิ ยถารหํ

เวทนาเหตุโต กิจฺจ-

ทวาราลมฺพนวตฺตโต

จิตฺตูปฺปาทวเสเนว

สงฺคโห นาม นียเต

แปลว่า : ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย ที่ประกอบกันอยู่ตามสมควรแก่การประกอบกันได้ นับโดยสภาวะก็มี ๕๓ อย่าง. ต่อไปนี้ ข้าพเจ้าจะขอแนะนำสังคหะที่ชื่อว่าเป็นการรวบรวมธรรมเหล่านั้น โดยเวทนา โดยเหตุ โดยกิจ โดยทวาร โดยอารมณ์ และโดยวัตถุ ตามสมควร โดยเกี่ยวเนื่องกับจิตตูปาทนั้นเที่ยว

คำอธิบายคาถา

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงปกิณณกสังคหะ (การรวบรวมหมวดธรรม เบ็ดเตล็ด) แห่งจิตและเจตสิก ที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริจเฉทข้างต้น โดยการจำแนกเวทนาเป็นต้น และจำแนกจิตตูปาท เพื่อให้เห็นความต่างกัน โดยความต่างกันแห่งเวทนาเป็นต้น เหล่านั้น จึงเริ่มด้วยคำว่า สมฺปยุตฺตา ยถาโยคํ ดังนี้ เป็นต้น.

ความว่า ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลายที่ประกอบกันอยู่ด้วยลักษณะทั้งหลาย มีการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น ตามสมควรแก่การประกอบกันได้ โดยนัยว่า ผัสสะ ย่อมประกอบได้ในจิต ๘๙ ดวง โลกะ ย่อมประกอบได้ในโลกมูลจิต ๘ ดวงเท่านั้น อย่างนี้เป็นต้น นับโดยสภาวะคือลักษณะของตน ก็มีเพียง ๕๓

อย่างเท่านั้น กล่าวคือ จิตทั้ง ๘๙ อย่างนั้นนั้นแหละ นับโดยลักษณะของตน ก็มีเพียง ๑ อย่างเท่านั้น เพราะจิตทั้ง ๘๙ อย่างเหล่านั้น แต่ละอย่างต่างมีลักษณะ เป็นอย่างเดียวกัน คือ รู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกทั้ง ๕๒ อย่าง แต่ละอย่างล้วนมี ลักษณะของตนแตกต่างไปจากลักษณะของเจตสิกที่เหลือ เช่นว่า ผัสสะมีลักษณะ กระทบอารมณ์ ส่วนเวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ อย่างนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น เจตสิก ๕๒ ก็คงนับว่า มี ๕๒ อย่างนั้นแหละ ต่อไปนี้ ท่านอาจารย์จะแนะนำ สังคหะที่ชื่อว่า เป็นการรวบรวมธรรม ๕๓ อย่างเหล่านั้นโดยเวทนา เป็นต้น คือ รวบรวมธรรมเหล่านั้นเข้าด้วยกัน เป็นแต่ละพวก โดยอาศัยเวทนาแต่ละอย่าง ที่แตกต่างกันเป็นเครื่องรวบรวม เป็นต้น โดยเกี่ยวเนื่องกับจิตตูปาทนั้นเที่ยว คือ การรวบรวมดังกล่าวนี้ ย่อมเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับจิตตูปาททั้งหลายนั้นเที่ยว มิได้ เป็นไปโดยเว้นจิตตูปาท ฉะนั้น แล.

เวทนาสังคหะ

การจำแนกเวทนา

ในสังคหะทั้ง ๖ นั้น จะขอกล่าวในเวทนาสังคหะก่อน เวทนามี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑ แต่โดยประเภทมี ๕ อย่าง คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ โสมนัสเวทนา ๑ โทมนัสเวทนา ๑ อุเบกขา-เวทนา ๑ ดังนี้.

คำอธิบายการจำแนกเวทนา

การรวบรวมเวทนาทั้งหลายมีสุขเวทนา เป็นต้น และการรวบรวมจิตตูปาท ที่สหรรคด้วยเวทนานั้น ๆ โดยเกี่ยวกับเป็นการจำแนกเวทนาและจำแนกจิตที่สหรรค ด้วยเวทนานั้น ๆ ชื่อว่า เวทนาสังคหะ

อธิบายเวทนา ๓ อย่าง

เวทนาอย่างหนึ่ง ชื่อว่า “สุข” เพราะเป็นเวทนาที่สัตว์ทั้งหลายทนได้ง่าย, เวทนาอีกอย่างหนึ่งชื่อว่า “ทุกข์” เพราะเป็นเวทนาที่สัตว์ทั้งหลายทนได้ยาก.

คำว่า **อทุกขมสุขเวทนา** คือ อทุกขอสุขเวทนา นั่นเอง ม-อักษร เป็นเพียงอาคม. พึงทราบว่า อ-อักษร ในบทว่า “อทุกข”, และในบทว่า “อสุข” มีความหมายว่า “อื่น”, เพราะฉะนั้นจึงมีอรรถาธิบายว่า เป็นเวทนาอื่นจากทุกข^๑ และอื่นจากสุข ความว่า เป็นเวทนาอีกอย่างหนึ่งต่างหากจากทุกขเวทนาและสุขเวทนา. รวมความว่า เวทนามี ๓ อย่าง มีสุขเวทนาเป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้ ข้อนี้ สมจริงดังที่ตรัสไว้ ว่า:- “ติสฺโส อิมา ภิกฺขเว เวทนา สุขา ทุกฺขา อทุกฺขมสุขา”^๒ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เวทนามี ๓ อย่างเหล่านี้ คือ สุขเวทนา เวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา” ดังนี้.

ถามว่า “ในที่บางแห่งพระองค์ตรัสเวทนาไว้เพียง ๒ อย่างเท่านั้น ไม่มีอทุกขมสุขเวทนา เช่น อย่างที่ตรัสไว้ว่า “เทวมา ภิกฺขเว เวทนา สุขา ทุกฺขา”^๓ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เวทนามี ๒ อย่างเหล่านี้ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา” ดังนี้. เพราะเหตุใดในที่หนึ่งทรงถือเอาอทุกขมสุขเวทนาแล้วตรัสเวทนาไว้ ๓ อย่าง. แต่ในที่หนึ่ง กลับไม่ทรงถือเอาอทุกขมสุขเวทนา ตรัสเวทนาไว้ ๒ อย่างเท่านั้น?”

ตอบว่า “ในที่บางแห่งตรัสเวทนาไว้เพียง ๒ อย่างเท่านั้น ก็จริงอยู่ แต่ว่าการที่ไม่ตรัสอทุกขมสุขเวทนาไว้ด้วยนั้น ไม่ใช่เพราะไม่ทรงถือเอาเวทนามี ความจริงทรงถือเอาแล้วด้วยคำว่า สุขเวทนา, ทุกขเวทนา นั้นเทียว กล่าวคือ ถ้าหากว่าอทุกขมสุขเวทนานั้นเป็นไปร่วมกันกับธรรมที่มีโทษคือกิเลส มีชาติเป็นอกุศลกัฏฐิ, เป็นวิบากที่มีอารมณ์เป็นอนิฏฐารมณ์ เพราะเป็นผลของอกุศลกัฏฐิ ก็สงเคราะห์เข้าในทุกขเวทนา ถ้าหากว่าอทุกขมสุขเวทนานั้นเป็นไปร่วมกันกับธรรมที่หาโทษมิได้ มีชาติเป็นกุศลหรือกิริยากัฏฐิ, เป็นวิบากที่มีอารมณ์เป็นอิฏฐารมณ์ เพราะเป็นผลของกุศลกัฏฐิ ก็สงเคราะห์เข้าในสุขเวทนา ก็เป็นอันว่า ในเวทนา ๒ อย่างนั้น ทรงถือเอาอทุกขมสุขเวทนาด้วยแล้ว ตามประการดังกล่าวมานี้ ฉะนั้นแล. พึงทราบว่า อทุกขเวทนาที่ได้กล่าวถึงแล้วในปริจเจทก่อน ๆ นั้นเทียว คือ อทุกขมสุขเวทนา ในเวทนา ๓ อย่างเหล่านี้.

^๑ ส.สพ. ๑๘/๒๕๒.

^๒ ส.สพ. ๑๘/๒๘๓.

อนึ่ง ในบางสูตร ตรัสถึงเวทนาไว้ราวจะว่า เวทนานี้มีเพียงอย่างเดียวเท่านั้น คือ ทุกขเวทนา อย่างนี้ว่า “ยํ ภิกขุ เวทิตํ อิทเมตถ ทุกขสฺส”^๑ แปลว่า “เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ ชื่อว่า ทุกข์ ในฐานะนี้” ดังนี้ ฟังทราบวาตรัสคำนั้นไว้มิได้ทรงประสงค์จะรวมย่อเวทนาทั้งหมดเข้าเป็นเวทนาอย่างเดียว คือ ทุกขเวทนาหรือ ทว่า ตรัสคำนี้ไว้ ด้วยทรงมีพระประสงค์จะแสดงให้เห็นทราบวาเวทนาทั้งหลาย จะมีการจำแนกเป็นก็อย่างก็ตาม แต่ละอย่างล้วนเป็นทุกข์ สุขเวทนาจึงเป็นทุกข์ ทุกขเวทนาจึงเป็นทุกข์ อทุกขมสุขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนาจึงเป็นทุกข์ เพราะประกอบด้วยสภาพที่เป็นทุกข์อันแตกต่างกัน อย่างนี้ คือ:-

ทุกขเวทนาทั้งทางกาย ทั้งทางใจ มีความเป็นทุกข์โดยเกี่ยวกับเป็นสภาพที่สัตว์ทั้งหลายทนได้ยาก ตรัสเรียกว่า **ทุกขทุกข์** แปลว่า “ทุกข์คือสภาพที่ทนได้ยาก” นั้นแหละ, เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **สภาวะทุกข์** แปลว่า “ทุกข์โดยสภาวะ” เหตุเพราะมีสภาวะอันทนได้ยากนั้นนั่นเทียว. ส่วน สุขเวทนา ทั้งทางกาย ทั้งทางใจ ซึ่งได้ชื่อว่า “สุข” ก็โดยความหมายว่า สัตว์ทั้งหลายทนได้ง่ายเท่านั้น แม้ว่าเป็นเวทนาที่สัตว์ยินดี ก็มีความเป็นทุกข์นั้นแหละ เพราะเหตุไร? เพราะเป็นของไม่เที่ยง แปรปรวนเป็นอื่นได้ เป็นความจริงว่า เมื่อสุขเวทนานั้นถึงความหมดไป ลึกลงไป แปรปรวนไป สัตว์ทั้งหลายผู้ซึ่งขมยินดีในสุขเวทนานั้นย่อมเดือดร้อนเสียดายสุขเวทนานั้น เพราะฉะนั้น แม้สุขเวทนา ก็จัดว่าเป็นทุกข์ ตรัสเรียกว่า **วิปริณามทุกข์** แปลว่า “ทุกข์คือสภาพที่แปรปรวน” โดยเกี่ยวกับเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ทางใจ ส่วนอทุกขมสุขเวทนา หรือที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อุเบกขาเวทนา (รวมทั้งอุปาทานขันธที่เหลือทั้งหมด) ไม่มีอาการที่เป็นทุกข์พิเศษ กล่าวคือ เป็นสภาพที่ทนได้ยากเหมือนอย่างทุกขเวทนา และไม่มีอาการที่เป็นเหตุอุบัติแห่งความทุกข์ทางใจในคราวแปรปรวนไปเหมือนอย่างสุขเวทนา สักว่าเป็นสังขารที่เนื่องด้วยเหตุปัจจัย ก็ย่อมมีความเกิดขึ้นดับไปเป็นธรรมดา อทุกขมสุขเวทนา (รวมทั้งอุปาทานขันธที่เหลือทั้งหมด) นี้ จึงเป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ คือ เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดขึ้นและดับไปนั้นนั่นเทียว ทุกข์อย่างนี้ ตรัสเรียกว่า **สังขารทุกข์** แปลว่า “ทุกข์ประจำสังขาร” เป็นทุกข์ที่

^๑ ส.สพ. ๑๘/๒๐๖ (โดยนัย)

มีแก่สัตว์ทั้งหลายเสมอหน้ากัน. ก็เป็นอันว่า เวทนาทั้ง ๓ ล้วนเป็นทุกข์ด้วยกัน ต่างกันแต่อาการที่เป็นทุกข์เท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า “เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ล้วนเป็นทุกข์” ฟังทราบว่ พระองค์ตรัสอย่างนี้ เพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่าย ในเวทนาทั้งหลาย ของสัตว์ผู้มีอัธยาศัยในอันจะปรารถนาเพื่อการออกจากทุกข์ เท่านั้น มิได้ทรงประสงค์จะรวมย่อเวทนาทั้งหมดเป็นอย่างเดียวแต่ประการใด.

ฟังทราบว่ สุขเวทนา เป็นไปโดยอาการที่สำราญ ในการเสวยรสของ อัญญาธรรมณ์ ทั้งโดยสภาวะ ทั้งโดยปริกัปป ตามสมควร.

ทุกข์เวทนา เป็นไปโดยอาการที่ไม่สำราญ (ถดถอย) ในการเสวยรสของ อัญญาธรรมณ์ ทั้งโดยสภาวะ ทั้งโดยปริกัปป ตามสมควร.

อทุกขมสุขเวทนา เป็นไปโดยอาการที่เป็นกลาง (วางเฉย) ในการเสวยรสของ มัชฌิมาธรรมณ์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกได้อีกชื่อหนึ่งว่า “อุเบกขาเวทนา” ฉะนี้แล.

อธิบายเวทนา ๕ อย่าง

ก็เวทนาเหล่านี้ แม้ว่ามี ๓ อย่างตามประการดังกล่าวมานี้ พระผู้มีพระภาค ก็ยังทรงแสดงไว้ในอินทริยนิเทศ ว่ามี ๕ อย่าง คือ สุขินทรีย์ ๑ ทุกขินทรีย์ ๑ โสมนัสสินทรีย์ ๑ โทมนัสสินทรีย์ ๑ อุpekขินทรีย์ ๑ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ ประสงค์แสดงการจำแนกเวทนา แม้โดยเกี่ยวกับอินทรีย์นั้น จึงกล่าวว่า “แต่โดย ประเภท มี ๕ อย่าง คือ สุข ๑ ๗๗ อุเบกขา ๑” ดังนี้. ก็คำว่า “โดยประเภท” ในที่นี้ มีความหมายว่า โดยการแตกประเภทไปตามความเป็นอินทรีย์ นั่นเอง เพราะฉะนั้น แม้ท่านกล่าวไว้เพียงเท่านี้ ว่า “คือสุข” เป็นต้น ไม่ได้กล่าวว่า “คือสุขินทรีย์” เป็นต้น บัณฑิตฟังทราบว่ เป็นอันท่านกล่าวว่ “สุขินทรีย์” เป็นต้น นั่นเอง เพราะการจำแนกเวทนาเป็น ๕ อย่างนั้น มีมาในอินทริยเทศนาแล.

เป็นความจริงว่ ทรงจำแนกสุขเวทนา ที่ได้กล่าวแล้วในเวทนา ๓ อย่าง ออกเป็น ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับอาการที่สำราญ ที่เป็นไปทางกาย และที่เป็นไปทางใจ ตรัสเรียกว่ สุขินทรีย์และโสมนัสสินทรีย์ อย่างนั้นเหมือนกัน ทรงจำแนกทุกข์เวทนา ออกเป็น ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับอาการที่ไม่สำราญ ที่เป็นไปทางกายและที่เป็นไปทางใจ ตรัสเรียกว่ ทุกขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์. ส่วน อทุกขมสุขเวทนา หรือ

อุเบกขาเวทนา เพราะไม่มีการจำแนกเป็นทางกายและทางใจ เกี่ยวกับว่า เป็นไปทางใจอย่างเดียว มิได้เป็นไปทางกาย เพราะไม่มีส่วนในการอาศัยกายประสาทเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นอินทรีย์เพียงอย่างเดียว คือ อุpekขินทรีย์ นั้นเทียว

รวมความว่า เวทนา ๓ แยกเป็นเวทนา ๕ อย่าง ตามประเภทแห่งอินทรีย์อย่างนี้ คือ:-

สุขเวทนา แยกเป็น ๒ อย่าง คือสุขเวทนาทางกาย เรียกว่า **สุขินทรีย์**, และสุขเวทนาทางใจ เรียกว่า **โสมนัสสินทรีย์**.

ทุกขเวทนา แยกเป็น ๒ อย่าง คือ ทุกขเวทนาทางกาย เรียกว่า **ทุกขินทรีย์** และทุกขเวทนาทางใจ เรียกว่า **โทมนัสสินทรีย์**

อทุกขมสุขเวทนา เพราะเป็นไปทางใจอย่างเดียว จึงเป็นอินทรีย์อย่างเดียว เรียกว่า **อุpekขินทรีย์** ฉะนั้น แล.

ในเวทนา ๕ อย่าง มีสุขเวทนาเป็นต้น เหล่านี้

สุข - มีการเสวยอิฏฐุโณฏฐัพพารมณ (อารมณ์ที่กระทบกายที่นำปรารภณา) โดยสภาวะ เป็นลักษณะ

ทุกข์ - มีการเสวยอนิฏฐุโณฏฐัพพารมณ (อารมณ์ที่กระทบกายที่ไม่นำปรารภณา) โดยสภาวะ เป็นลักษณะ.

โสมนัส - มีการเสวยอิฏฐุอารมณ (อารมณ์ที่นำปรารภณา) โดยสภาวะหรือโดยปริกัป เป็นลักษณะ.

โทมนัส - มีการเสวยอนิฏฐุอารมณ (อารมณ์ที่ไม่นำปรารภณา) โดยสภาวะหรือโดยปริกัป เป็นลักษณะ.

อุเบกขา - มีการเสวยอารมณ์ที่มีสภาพเป็นกลาง หรือเสวยอารมณ์โดยอาการที่เป็นกลาง เป็นลักษณะ.

การจำแนกจิตที่สหระคตด้วยเวทนานั้น ๆ

ในเวทนา ๕ อย่างนั้น จิตที่สหระคตด้วยสุขเวทนา ได้แก่ กายวิญญูณอันเป็นกุศลวิบากดวงเดียวเท่านั้น อย่างนั้นเหมือนกัน จิตที่สหระคตด้วยทุกขเวทนา ได้แก่ กายวิญญูณอันเป็นอกุศลวิบากดวงเดียวเท่านั้น เหมือนกัน.

ส่วน จิตที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา ได้แก่ กามาวจรจิต ๑๘ ดวง คือ โลกมุขจิต ๔ ดวง กามาวจรโสภณจิต ๑๒ ดวง สุขสันตীরณจิตกับหสนจิตอีก ๒ ดวง และมหัคคตจิตกับโลกุตตรจิตที่เรียกว่า ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และ จตุตถฌาน ๔๔ ดวง จึงรวมเป็น ๖๒ ดวง.

ส่วน จิตที่สหระคตด้วยโทมนัสเวทนา ได้แก่ ปฏิฆจิต ๒ ดวง เท่านั้น.

จิตที่เหลือ ๕๕ ดวง แม้ทุกดวง เป็นจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนาอย่าง เดียว ฉะนี้ แล.

คำอธิบายการจำแนกจิตที่สหระคตด้วยเวทนานั้น ๆ

ในเวทนา ๕ อย่าง สุขเวทนามีชาติเป็นวิบากอย่างเดียวกับเท่านั้น เกิดร่วมกับกายวิญญานอันเป็นอกุศลวิบาก ในคราวที่มีอริยสัจธรรมมากกระทบกาย-ประสาทเป็นปัจจัยให้เกิดกายวิญญานขึ้น . เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “จิตที่สหระคตด้วยสุขเวทนา ได้แก่ กายวิญญานอันเป็นอกุศลวิบากดวงเดียว เท่านั้น” ดังนี้.

อย่างนั้นเหมือนกัน ทุกขเวทนา มีชาติเป็นวิบากอย่างเดียวกับเท่านั้น เกิดร่วมกับกายวิญญานอันเป็นอกุศลวิบาก ในคราวที่มีอริยสัจธรรมมากกระทบกาย-ประสาท เป็นปัจจัยให้เกิดกายวิญญานขึ้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “จิตที่สหระคตด้วยทุกขเวทนา ได้แก่ กายวิญญานอันเป็นอกุศลวิบากดวงเดียว เท่านั้น” ดังนี้.

ในบรรดาจิตที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนาทั้งหลาย จิตที่เป็นมหัคคตและ ที่เป็นโลกุตระ นับได้ว่า มี ๔๔ ดวง ก็โดยเกี่ยวกับเป็นมหัคคตจิตที่มีฌาน ๔ (เว้น ปัญจฌาน) จำนวน ๑๒ ดวง, และเป็นโลกุตตรจิตที่มีฌาน ๔ จำนวน ๓๒ ดวง จิตที่สหระคตด้วยโทมนัส ได้แก่ ปฏิฆจิตทั้ง ๒ เท่านั้น เพราะโทมนัสไม่พราวจาก ปฏิฆะ ย่อมเกิดในปฏิฆจิตเท่านั้น.

คำว่า จิตที่เหลือ ๕๕ ดวง คือจิตที่เหลือจากจิตที่สหระคตด้วยสุขเวทนา, ที่สหระคตด้วยทุกขเวทนา, ที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา และที่สหระคตด้วยโทมนัส-เวทนา อันมีจำนวน ๕๕ ดวง คือ ๖ ดวงจากฝ่ายอกุศล, ๑๔ ดวงจากฝ่ายเหตุกะ,

๑๒ ดวงจากฝ่ายกามาวจรโสภณะ, และที่ประกอบด้วยปัญจมนานอีก ๒๓ ดวง. จิต ๕๕ ดวงเหล่านี้ แม้ทุกดวงเป็นจิตที่สหจรด้วยอุเบกขาเวทนา ฉะนั้นแล.

คาถาในเวทนาสังคหะ

สุขี ทุกขมุเปกขาติ	ติริธา ตตถ เวทนา
โสมนสฺส โทมนสฺส	อิตติ เกเทน ปญจธา
สุขเมกตถ ทุกขญจ	โทมนสฺส ทเวเย จิตฺ
ทฺวาสภูจิสฺส โสมนสฺส	ปญจปญฺญาสเกตฺรา

แปลว่า: เวทนาในเวทนาสังคหะนั้น มี ๓ อย่าง คือ สุข ๑ ทุกข์ ๑ อุเบกขา ๑ โดยประเภทก็มี ๕ อย่าง คือ โสมนัสอีก ๑ โทมนัสอีก ๑ สุขและทุกข์ ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียว โทมนัสตั้งอยู่ในจิต ๒ ดวง โสมนัสตั้งอยู่ในจิต ๒๒ ดวง อุเบกขานอกนี้ตั้งอยู่ในจิต ๕๕ ดวง

จบเวทนาสังคหะ

เหตุสังคหะ

การจำแนกเหตุ

ในเหตุสังคหะ ชื่อว่า เหตุ มี ๖ อย่าง คือ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ อโลภะ ๑ อโทสะ ๑ อโมหะ ๑

คำอธิบายการจำแนกเหตุ

การรวบรวมเหตุทั้งหลาย มีโลภะเป็นต้น และการรวบรวมจิตตูปบาทที่มีความต่างกันด้วยเหตุเหล่านั้น ชื่อว่า เหตุสังคหะ.

บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเหตุแห่งธรรม ๖ อย่าง มีโลภะเป็นต้นนี้ นั้น ก็ได้แก่ความเป็นมูล (ความเป็นรากเหง้า) นั้นเอง ก็ความเป็นมูลที่ว่านี่คืออะไรเล่า? คือการให้สำเร็จความตั้งมั่นด้วยดีแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายนั้นเอง เป็นความจริงว่า จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ประกอบด้วยธรรม ๖ อย่างเหล่านี้

ได้ธรรมเหล่านี้เป็นมูลแล้วก็ย่อมถึงความตั้งมั่นด้วยดี จุดต้นไม้ที่มีรากงอกงาม
ขนลุกแพรว่เข้าไปในดินแล้วก็ตั้งมั่นด้วยดี ฉะนั้น ส่วนจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย
ที่ไม่ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ ไม่ได้ธรรมเหล่านี้เป็นมูลแล้วก็ย่อมถึงความตั้งมั่น
ด้วยดีมิได้ จุดสาหร่ายตามท้องน้ำที่ไม่ตั้งมั่น ที่คอยแต่จะกระเพื่อมเคลื่อนไหว
ซัดไปข้างนั้นข้างนี้ ด้วยกำลังของคลื่นและลม ฉะนั้น ก็เพราะทรงกระทำคำอธิบาย
ไว้ในพระทัยอย่างนี้แหละ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกกรรม ๖ อย่างเหล่านี้ว่า
มูล (รากเหง้า) เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ใน อกุศลมูลสูตร ในติกนิบาตว่า “ติณมานิ
ภิกขเว อกุศลมูลานิ. กตมานิ ติณิ? โลโก อกุศลมูลํ, โทโส อกุศลมูลํ,
โมโห อกุศลมูลํ” แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูลมี ๓ อย่างเหล่านี้.
อกุศลมูล ๓ อย่าง อะไรบ้าง? ได้แก่ อกุศลมูลคือโลภะ, อกุศลมูลคือโทสะ, อกุศล-
มูลคือโมหะ” ดังนี้ เป็นต้น. แม้เกี่ยวกับกรรมที่เหลือมือโลภะเป็นต้น ก็ตรัสไว้ในฐานะ
เป็นมูลในทำนองเดียวกันนี้

ก็แต่ว่า คำว่า “เหตุ” นี้ มีความหมายหลายอย่าง มิได้มีความหมายว่า
“มูล” แต่เพียงอย่างเดียว ด้วยว่าเหตุก็มีอยู่หลายประเภท เพราะฉะนั้น เพื่อ
ความไม่สับสนเกี่ยวกับคำว่า “เหตุ” ที่ปรากฏอยู่ในที่นั้น ๆ บัณฑิตจึงควรทราบ
ประเภทของเหตุ ดังต่อไปนี้.

ใน อรรถกถาอัฐสาลีนี้ กล่าวไว้ว่า เหตุมี ๔ อย่าง คือ เหตุเหตุ ๑ ปัจจัย-
เหตุ ๑ อุดมเหตุ ๑ สาธารณเหตุ ๑ อันพอจะรวบรวมคำอธิบายของท่านได้
อย่างนี้ ว่า :-

ในเหตุ ๔ อย่างนั้น เหตุที่มาในอภิธรรม (ธัมมสังคณี) อย่างนี้ว่า “กุศล-
เหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อัพยาทเหตุ ๓” เป็นต้น ชื่อว่า เหตุเหตุ แปลว่าเหตุ
คือ รากเหง้า. (มูล นั้นแหละ)

เหตุที่มาในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกั (มหาปุณณมสูตร) อย่างนี้ ว่า
“ดูกร ภิกษุทั้งหลาย มหาภูต ๔ เป็น เหตุ มหาภูต ๔ เป็นปัจจัย เพื่อการบัญญัติ
(เพื่อการบอกให้รู้) รูปขันธ” ดังนี้ เป็นต้น ชื่อว่า ปัจจัยเหตุ แปลว่า เหตุที่เป็น
ปัจจัย

° อจ.ติก. ๒๐/๒๕๗.

เหตุที่มาอย่างนี้ ว่า “กุศลกรรมและอกุศลกรรมชื่อว่า เหตุสูงสุดในฐานะแห่งวิบากของตน, อนุญารมณีนี่ชื่อว่า เหตุสูงสุดในแห่งกุศลวิบาก, อนิญารมณีนี่ชื่อว่า เหตุสูงสุดในแห่งอกุศลวิบาก, โยนิโสมนสิการชื่อว่า เหตุสูงสุดในแห่งกุศล, อโยนิโสมนสิการ ชื่อว่า เหตุสูงสุดในแห่งอกุศล, ภวังคที่ดับไปก่อนหน้าอาวัชชนะทั้ง ๒ และสันดานที่ปราศจากอนุสัยชื่อว่า เหตุสูงสุดในแห่งกิริยา”, ดังนี้ ชื่อว่า อุดมเหตุ แปลว่า เหตุสูงสุดใน คือเป็นประธานแห่งบรรดาเหตุทั้งหลายที่ยังผลธรรมนั้น ๆ ให้บังเกิด.

เหตุที่มาอย่างนี้ ว่า “สังขารทั้งหลาย มีวิชชาที่ตนเองแหละ เป็นเหตุ มีวิชชาที่ตนเองแหละ เป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น อวิชชาจึงเป็นสาธารณเหตุ ย่อมแก่ความเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย” เป็นต้น ชื่อว่า สาธารณเหตุ แปลว่า เหตุที่เป็นสาธารณะ เปรียบเหมือนว่า ไชยะดินและไชยะน้ำเป็นปัจจัยแก่ต้นไม้และผลไม้มันทุกชนิด ฉนั้นใด, อวิชชาก็ย่อมเป็นสาธารณเหตุทั้งแก่กุศลสังขาร ทั้งแก่อกุศลสังขารฉนั้นนั้น. อารมณ ก็ชื่อว่า เป็นสาธารณเหตุแก่นามธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นกุศล ทั้งที่เป็นอกุศล ทั้งที่เป็นอัพยากตะ ฯลฯ.

พึงทราบว่าเป็นเหตุ ที่ท่านหมายเอาใน เหตุสังคหะ นี้ คือ เหตุเหตุ.

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า “เหตุที่เป็นกุศล ย่อมยังธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน ให้สำเร็จความเป็นกุศล, เหตุที่เป็นอกุศล ย่อมยังธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน ให้สำเร็จความเป็นอกุศล ก็ความสามารถในการยังธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน ให้สำเร็จความเป็นกุศล หรือให้สำเร็จความเป็นอกุศล นั้นเอง ชื่อว่า ความเป็นเหตุแห่งธรรม ๖ อย่าง เหล่านี้” ดังนี้ ก็ถ้าหากว่า ความจริงเป็นอย่างที่อาจารย์นี้กล่าวไว้ ตัวเหตุเอง จะสำเร็จความเป็นกุศล หรืออกุศลได้ ก็ต้องอาศัยเหตุอื่นที่เกิดร่วมกัน กล่าวคือ ในโลกมุลจิตทั้งหลาย ซึ่งมีเหตุ ๒ อย่าง คือ โลภะและโมหะ, อกุศลเหตุคือโลภะ ย่อมยังโมหะและธรรมอื่นๆ ที่สัมปยุตกับตน ให้ถึงความเป็นอกุศลคล้ายตามตน, อกุศลเหตุคือโมหะ ก็ย่อมยังโลภะและธรรมอื่นๆ ที่สัมปยุตกับตน ให้ถึงความเป็นอกุศลคล้ายตามตน แม้ในโทสมุลจิต ๒ ดวง ที่มีเหตุ ๒ อย่าง คือ โทสะและโมหะ ก็ทำนองเดียวกันนี้ ที่นี้ ว่าในโมหุมุลจิตซึ่งเป็นจิตที่มีเหตุเดียว คือโมหะเท่านั้น บ้าง อกุศลเหตุคือโมหะในจิตดวงนี้ ย่อมยังธรรมที่เกิดร่วมกันกับตนให้ถึงความเป็นอกุศลคล้ายตามตน ก็พอฟังได้อยู่ ก็

แต่ว่าตัวโมหะเองนั้น เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า มีชาติเป็นอกุศลอย่างเดียวกับเท่านั้น โมหะในจิต ๒ ดวงนี้เป็นอกุศลได้อย่างไร มีอกุศลเหตุอะไรในจิต ๒ ดวง นี้อยู่อีกละ ที่ยังโมหะให้ถึงความเป็นอกุศล ? นี่คือคำท้วงติงคำพูดของอาจารย์ พวกนั้น ย่อมใช้ได้แม้ในบรรดาโสภณจิตทั้งหลายที่มีชาติเป็นกุศลและอัพยากตะ อหนึ่ง ตรัสไว้ในนิเทศแสดงไขเหตุปัจจัยใน มหาปฏิกฐาน อย่างนี้ว่า “เหตุ เหตุ-สมปยุตตกาณั ธมมานั ตัสมภูฏฐานานนญจ รูปานั เหตุปัจจเยน ปัจจโย” แปลว่า “เหตุทั้งหลาย (๖ อย่าง) เป็นปัจจัย โดยเหตุปัจจัยแก่กรรมทั้งหลาย (คือจิต และเจตสิก) ที่สัมปยุตกับเหตุ และแก่รูปทั้งหลาย อันมีเหตุและกรรมที่สัมปยุตกับ เหตุนั้น เป็นสมภูฏฐาน” ดังนี้. ข้อความนี้ แสดงให้เห็นว่า เหตุทั้งหลาย มิใช่ จะเป็นเหตุปัจจัย แก่กรรมที่สัมปยุตกับตนคือจิตและเจตสิกเท่านั้น ทว่า ยังเป็น เหตุปัจจัยแก่รูปที่มีจิตดวงนั้นเป็นสมภูฏฐานด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้รูปที่มีจิตอัน ประกอบกับเหตุนั้นเป็นสมภูฏฐาน ก็ย่อมเป็นไปคล้ายตามเหตุนั้นด้วย กล่าวคือ ย่อมถึงความเป็นอกุศลเป็นต้น คล้ายตามเหตุนั้นด้วยนะสิ ก็แต่ว่า ในที่ไหน ๆ ก็ ตรัสไว้ว่า “รูปเป็นอัพยากตะ” อย่างนี้ เท่านั้น เพราะฉะนั้น ด้วยเหตุผลเท่าที่ กล่าวมานี้ บัณฑิตไม่พึงเห็นว่า ธรรม ๖ อย่าง มีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า “เหตุ” เพราะยังกรรมที่เกิดร่วมกันกับตนให้ถึงความเป็นอกุศลเป็นต้น คล้ายตามตน ทว่า พึงเห็นว่า ชื่อว่า “เหตุ” เพราะความที่เป็นมูลคือเป็นรากเหง้า เกี่ยวกับว่าให้สำเร็จ ความตั้งมั่นด้วยดีแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ที่ประกอบร่วมกันกับตน ดัง กล่าวแล้วแต่ต้น เท่านั้นเทียว. พึงทราบว่ ความเป็นอกุศลเป็นต้น ย่อมสำเร็จด้วย ธรรมอย่างอื่น ไม่ใช่ด้วยเหตุ ๖ อย่างเหล่านี้ คือ ความเป็นอกุศลย่อมสำเร็จได้ ด้วยโยนิโสมนสิการ ความเป็นอกุศลย่อมสำเร็จได้ด้วยโยนิโสมนสิการ ความเป็น วิบากย่อมสำเร็จได้ด้วยกรรม ความเป็นกริยาย่อมสำเร็จได้ด้วยภวังค์ที่ดับไปก่อน หน้าอาวัชชนะ และด้วยสันดานที่ปราศจากอนุสัย ฉะนั้น แล.

การจำแนกจิตที่สัมปยุตกับเหตุ

ในเหตุ ๖ อย่างนั้น จิต ๑๘ ดวง คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ทวิปัญจ-วิญญาน ๑๐ สัมปฏิจฉันนจิต ๒ สันตীরณจิต ๓ โวภูฏัพพนจิต ๑ หสนจิต ๑ ชื่อว่า อเหตุกจิต - จิตที่ไม่มีเหตุ, จิตที่เหลือ ๗๑ ดวง แม้ทุกดวง ชื่อว่า สเหตุก-

จิต - จิตที่มีเหตุ.

แม้ใน สเหตุกจิต ๗๑ ดวงนั้น โมหุหจิต ๒ ดวง ชื่อว่า เอกเหตุกจิต - จิตที่มีเหตุเดียว.

จิต ๒๒ ดวง คือ อกุศลจิตที่เหลือ ๑๐ ดวง (เว้นโมหุหจิต ๒ ดวง) และ กามาวจรโสภณจิตอันวิปยุตจากญาณ ๑๒ ดวง ชื่อว่า ทุเหตุกจิต - จิตที่มีเหตุ ๒.

จิต ๔๗ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิต อันสัมปยุตกับญาณ ๑๒ ดวง และ มหัคคตจิตกับโลกุตตรจิต ๓๕ ดวง ชื่อว่า ตีเหตุกจิต - จิตที่มีเหตุ ๓.

คำอธิบายการจำแนกจิตที่สัมปยุตกับเหตุ

ธรรม ๖ อย่าง มีโลภะเป็นต้น ซึ่งได้ชื่อว่า เหตุ โดยเป็น เหตุเหตุ ย่อมไม่มีอยู่ในจิต ๑๘ ดวงเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น จิต ๑๘ ดวงเหล่านี้ จึงชื่อว่า อเหตุกจิต - จิตที่ไม่มีเหตุ.

โมหุหจิต ๒ ดวง ชื่อว่า เอกเหตุกจิต - จิตที่มีเหตุเดียว ก็เพราะประกอบด้วยเหตุคือโมหะ อย่างเดียวเท่านั้น

ถามว่า ในบรรดาอกุศลจิตทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงมีเพียงเอกเหตุกจิต และทุเหตุกจิตเท่านั้น ไม่มี ตีเหตุกจิต - จิตที่มีเหตุ ๓, อกุศลจิตที่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ มีไม่ได้เลยหรือไร? ตอบว่า ใช่ มีไม่ได้เลย เพราะโลภะและโทสะไม่อาจเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทเดียวกันได้ โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่มีอารมณ์ผิตตรงข้ามกัน กล่าวคือ โลภะมีอารมณ์ที่เป็นอริฏฐารมณ์ ส่วนโทสะมีอารมณ์ที่เป็นอนิฏฐารมณ์ และโดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่แม้เป็นอกุศลด้วยกัน ก็มีสภาวะผิตตรงข้ามกัน กล่าวคือ โลภะต้องการหรือยินดีในอารมณ์ ส่วนโทสะประทุษร้ายหรือยินร้ายในอารมณ์. เพราะฉะนั้น อกุศลจิตทั้งหลายจึงมีเหตุอย่างมากก็เพียง ๒ เท่านั้น คือ โลภะกับโมหะ และโทสะกับโมหะ อกุศลจิตที่มีเหตุ ๓ ไม่มี. ส่วนการที่โมหะย่อมมีในอกุศลจิตเสมอกันทุกดวงไม่เว้น ก็เพราะว่า ในเวลาที่อกุศลจิตตูปบาททั้งหลายเกิดขึ้นในเวลานั้น ก็เป็นอันว่า บุคคลผู้นั้นย่อมมีความหลง คือความไม่รู้ว่ อะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ อะไรเป็นสาระ อะไรไม่เป็นสาระ อะไรควรถือเอา อะไรไม่ควรถือเอา เป็นต้น แน่นนอน ก็ความ

ไม่รู้ นั่นคือโมหะ เพราะฉะนั้น ในเวลานั้นย่อมมีเหตุคือโมหะเกิดขึ้นแน่นอน สภาวะความจริงในอารมณ์ ทั้ง ๆ ที่มีอยู่แต่ก็ไม่ปรากฏ ที่ไม่ปรากฏก็เพราะถูกโมหะปิดบังไว้ จึงกล่าวได้ว่า อกุศลจิตทั้งหลายทุกดวง ต้องมีเหตุคือโมหะเกิดร่วมด้วยเสมอ โดยมีโมหะนั้นเป็นเหตุตามลำพังอย่างเดี่ยวบ้าง เป็นเหตุเกิดร่วมกับเหตุอื่น มีโลภะหรือโทสะบ้าง ฉะนั้น แล.

หวังว่า กามาวจรกุศลจิตที่มีเหตุ ๒ ที่เรียกว่า ญาณวิปยุตนั้น มีได้อย่างไร เพราะธรรมทั้งหลายได้ชื่อว่า “กุศล” ก็เพราะเกิดแต่ความฉลาดมิใช่หรือ ก็ความที่มีเหตุ ๒ ไม่น่าจะมี หรือถ้าจะมีได้ก็ไม่น่าจะนับว่าเป็นกุศล เพราะมิได้เกิดแต่ความฉลาด เกี่ยวกับว่า ไม่มีความฉลาดหรือปัญญาเข้าประกอบ?

เฉลยว่า เหตุแห่งความเป็นญาณวิปยุต และความเป็นญาณสัมปยุตแห่งกามาวจรกุศลจิตนั้น ได้กล่าวแล้วในปริจเฉทที่ ๑ (หน้า ๕๖) เพราะฉะนั้น กามาวจรกุศลจิตแม้ที่เป็นญาณวิปยุต ก็ย่อมมีได้ และแม้เป็นญาณวิปยุต มิได้เกิดจากความฉลาด คือมิได้มีปัญญาเข้าประกอบ ก็ตาม ก็ยังคงมีความเป็นกุศล เช่นเดียวกับพวกญาณสัมปยุตทั้งหลายนั้นแหละ เพราะมีวิบาก มีอานิสงส์เหมือนอย่างพวกญาณสัมปยุต เปรียบเหมือนว่าพัด แม้ว่าทำด้วยวัสดุอย่างอื่นที่มีใช้ใบตาล แต่เพราะเหตุที่มีรูปร่างลักษณะเหมือนพัดใบตาล คนทั้งหลายย่อมเรียกว่า “พัดใบตาล” ฉะนั้น, กุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ได้ชื่อว่า “กุศล” เพราะเกิดแต่ความฉลาดแน่นอนก็ตาม ถึงกระนั้น จิตที่เป็นญาณวิปยุต แม้มิได้เกิดจากความฉลาด เพราะไม่มีปัญญาประกอบ แต่เพราะเหตุที่มีวิบาก มีอานิสงส์ที่น่าปรารถนา เช่นเดียวกับพวกญาณสัมปยุตนั้นแหละ ก็ย่อมสมควรที่จะเรียกว่า “กุศล” ด้วย ฉะนั้นเหมือนกัน. จะต้องกล่าวให้มากความไปทำไม แม้ในปริจเฉทที่ ๑ นั้น นั้นแหละ ได้กล่าวไว้เป็นอีกความหมายหนึ่งแล้วมิใช่หรือ ว่า “ชื่อว่า กุศล เพราะมีวิบากเป็นสุข” ดังนี้ ทั้งญาณวิปยุตทั้งญาณสัมปยุต เมื่อต่างก็มีวิบากเป็นสุข ก็ย่อมได้ชื่อว่า กุศล ทั้งนั้น.

หวังอีกว่า ในฝ่ายอกุศลจิตที่มีเหตุ ๒, ย่อมมีเหตุ ๒ อย่างนี้ คือ โลภะกับโมหะ และโทสะกับโมหะ, ไม่อาจจะมีเหตุ ๒ อย่างนี้ คือ โลภะกับโทสะได้ตามเหตุผลที่ได้กล่าวไปแล้ว เป็นอันว่า โลภะและโทสะเป็นเหตุที่ต้องอยู่แยกกัน

เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ในฝ่ายโสภณจิตจึงไม่เป็นอย่างนี้ คือ อโลภะและ
อโทสะอยู่แยกกันได้ ทว่าต้องเกิดร่วมกันเสมอ เพราะเหตุไรอโลภะและอโทสะ
ต้องเกิดร่วมกันเสมอ เพราะเหตุไรอโลภะมีอยู่ในจิตดวงใด อโทสะก็ต้องมีอยู่ใน
จิตดวงนั้น, อโทสะมีอยู่ในจิตดวงใด อโลภะก็ต้องมีอยู่ในจิตดวงนั้น?

เฉลยว่า จะถือเอาว่า ในฝ่ายอกุศลเป็นชั้นใด ในฝ่ายโสภณะจะต้องเป็น
ชั้นนั้น โดยการถือเอาสักว่าศัพท์เป็นประมาณหาได้ไม่ เพราะว่าสิ่งเหล่านี้เป็น
สภาวะธรรม โภคะไม่อาจเกิดร่วมกับโทสะได้ เพราะมีเหตุขัดข้องดังได้กล่าวแล้ว
แต่ว่าเหตุขัดข้องในอันที่จะทำให้เกิดร่วมกันมิได้ทำนองเดียวกันนี้ ไม่มีแก่อโลภะ
และอโทสะ

ในจิตที่มีเหตุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันเป็นอันตั้งมั่นทำกิจของ
ตนได้ด้วยดี ก็เพราะได้อาศัยเหตุที่เป็นมูล. อโลภะ ก็เช่นเดียวกันนั้นเทียว ในกุศล-
จิตอุปบาทที่มีญาณบัพพร่อง อโลภะ แม้ว่าจะเป็นเหตุอย่างหนึ่งในบรรดาเหตุ ๖
ถึงกระนั้น ตนเองก็จะเป็นอันตั้งมั่นทำกิจคือการห้ามความยินดีในอารมณ์นั้นได้
ด้วยดี ก็จำต้องอาศัยเหตุที่เป็นมูลอย่างอื่น เหตุที่เป็นมูลอย่างอื่นที่ว่านี้คืออะไร
ตอบว่า คือ อโทสะ ก็อโทสะที่มีสภาวะเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะนั้น มิได้มีความเป็น
ไปขัดแย้งกับความเป็นไปแห่งอโลภะ ย่อมเป็นไปร่วมกันด้วยดี เพราะว่า ข้อว่า
บุคคลไม่ยึดติด ทว่า สละ ปล่อย อารมณ์ใดอยู่ แต่ในขณะที่เดียวกันนั้นนั่นแหละ
ก็ยังมีความขุ่นเคืองประทุษร้ายอารมณ์นั้นด้วย ดังนี้ นี้ มิใช่ฐานะที่จะมีได้ ก็เป็น
อันว่า เวลาใดมีอโลภะ ในเวลานั้นย่อมมีอโทสะ, แม้อโทสะก็เช่นเดียวกัน จะเป็น
อันตั้งมั่น ทำกิจคือการห้ามความขุ่นเคืองประทุษร้ายในอารมณ์นั้นได้ด้วยดี ก็จำ
ต้องอาศัยเหตุที่เป็นมูลอย่างอื่น คืออโลภะนั้นเอง ก็อโลภะที่มีสภาวะเป็น
ปฏิปักษ์ต่ออโลภะนั้น มิได้มีความเป็นไปขัดแย้งกันกับความเป็นไปแห่งอโทสะ
ย่อมเป็นไปร่วมกันด้วยดี เพราะว่า ข้อว่าบุคคลมีอหยาศัยเกื้อกูล ไม่ประทุษ
ร้ายขุ่นเคืองอารมณ์ใดอยู่ แต่ในขณะที่เดียวกันนั้นนั่นแหละ ก็ยากได้ ต้องการ
อารมณ์นั้นมาครอบครอง ดังนี้ นี้มิใช่ฐานะที่จะมีได้ เป็นอันว่า เวลาใดมีอโทสะ
ในเวลานั้นย่อมมีอโลภะ อโลภะและอโทสะย่อมเป็นไปร่วมกันเสมอแน่นอน ใน
ฐานะที่ต่างก็เป็นมูลซึ่งกันและกัน ตามประการดังกล่าวมานี้ ส่วนในจิตที่มีเหตุ ๓

ธรรมทั้งหลาย รวมทั้งอโลภะและอโทสะนั้น ย่อมเป็นอันตั้งมั่นด้วยดียิ่งขึ้นด้วยอำนาจแห่งอโมหเหตุที่เพิ่มเข้ามานั้น.

จิต ๔๗ ดวง ชื่อว่า **ติเหตุกจิต** - จิตมีเหตุ ๓ ก็เพราะความที่จิตเหล่านี้ล้วนสัมพันธ์กับญาณอันเป็นเหตุอย่างที่ว่า ๓ ที่เพิ่มขึ้นจากเหตุ ๒ คือ อโลภะและอโทสะ

คาถาในเหตุสังคหะ

โลภ โทโส จ โมโห จ	เหตุ อกุศลลา ตโย
อโลภาโทสาโมहा จ	กุศลลาพฺยาคตา ตถา
อเหตุกภูฏารเสก -	เหตุกา เทว ทฺวิวิสติ
ทเหตุกา มตา สตุต -	จตุตทาพีส ติเหตุกา

แปลว่า:
อกุศลเหตุมี ๓ คือ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑
กุศลเหตุและอัพยากตเหตุ (แต่ละอย่าง) ก็มี ๓ อย่างนั้น
เหมือนกัน คือ อโลภะ ๑ อโทสะ ๑ อโมหะ ๑
ท่านกล่าววว่า : จิตตูปบาทที่ไม่มีเหตุ มี ๑๘ ดวง
จิตตูปบาทที่มีเหตุเดียว มี ๒ ดวง
จิตตูปบาทที่มีเหตุ ๒ มี ๒๒ ดวง
จิตตูปบาทที่มีเหตุ ๓ มี ๔๗ ดวง

อธิบายคาถา :- เหตุ ๓ อย่างคือ โลภะ โทสะ โมหะ มีชาติเป็นอกุศลอย่างเดียวกันเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อกุศลเหตุมี ๓ อย่างคือ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑" ดังนี้. ส่วนเหตุอีก ๓ อย่าง เพราะความที่ประกอบอยู่ในจิตที่เป็นกุศลและที่เป็นอัพยากต เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กุศลเหตุ และอัพยากตเหตุ (แต่ละอย่าง) ก็มี ๓ อย่างนั้น" ดังนี้. ความนอกนี้ ง่ายอยู่แล้ว.

จบ เหตุสังคหะ

กิจจสังคหะ

การจำแนกกิจ

ชื่อว่า กิจ ในกิจจสังคหะ มี ๑๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ๑ ภวังคกิจ ๑ อวัชชนกิจ ๑ ทัสสนกิจ ๑ สวณกิจ ๑ ฆายนกิจ ๑ สายนกิจ ๑ ผุสนกิจ ๑ สัมปฏิจฉันนกิจ ๑ สันตীরณกิจ ๑ โวฏฐัพพนกิจ ๑ ชวนกิจ ๑ ตทาลัมพนกิจ ๑ จุตติกิจ ๑

อนึ่ง พึงทราบประเภทแห่งฐาน ๑๐ อย่าง แห่งจิตเหล่านั้น คือ ปฏิสนธิฐาน ภวังคฐาน อวัชชนฐาน ปัญจวิญญาณฐาน เป็นต้น.

คำอธิบายการจำแนกกิจ

การสงเคราะห์ (รวบรวม) กิจทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับเป็นการจำแนกและการกำหนดจิตที่มีกิจนั้น ๆ ชื่อว่า กิจจสังคหะ

ปฏิสนธิเป็นต้น ชื่อว่า กิจ ก็เพราะความเป็นสิ่งที่จิตพึงทำ.

กิจ คือการสืบต่อภพปัจจุบันเข้ากับภพอดีต เป็นเหตุให้ภพของสัตว์ไม่ขาดสาย ชื่อว่า ปฏิสนธิกิจ

กิจ คือความเป็นองค์แห่งภพ โดยเกี่ยวกับเป็นเหตุให้ภพเป็นไปสืบต่อกันไปจนถึงคราวมรณะ ชื่อว่า ภวังคกิจ. ความเป็นไปสืบต่อกันแห่งอัตภาพของสัตว์ย่อมเกี่ยวเนื่องกับภวังควิญญาณ (วิญญาณที่ทำภวังคกิจ) ข้อนี้ เป็นอีกปัจจัยหนึ่ง. ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :

อายุ อสุมา จ วิญญาณํ ยทา กายํ ชนฺติมิ

อปวิทฺโต ตทา เสติ นีรตฺถํ กลิงฺคริ

แปลว่า: อายุ (คือ ชีวิตินทรีย์) ไอรุ่น และวิญญาณ ละกายนี้ไปเมื่อใด เมื่อนั้น กายนี้ก็ถูกทอดทิ้งไว้ นอนอยู่ราวกะทอนไม้ที่หาประโยชน์มิได้ ฉะนั้น.

ดังนี้.

ก็คำว่า วิญญาณ ในคาถานี้ ท่านกล่าวหมายเอาภวังควิญญาณนั้นเดียว.

กิจ คือ การนึกถึงอารมณ์อันมาถึงคลองแห่งปัญญาوار และทางมโนทวาร ได้แก่ การปรารถนาอารมณ์ที่ถึงคลองทวารนั้น ๆ คุจรับรู้ชื่อว่า "นี ฐุปารมณ" เป็นต้น ชื่อว่า **อาวัชชนกิจ**.

กิจ คือการมองเห็นรูปรามณ หรือการกระทำรูป (ภาพ) นั้น ให้เป็นอารมณ์ โดยการเห็น ชื่อว่า **ทัสสนกิจ**.

กิจ คือการฟังสัททวารมณ (เสียงต่าง ๆ) หรือการกระทำเสียงนั้นให้เป็นอารมณ์ โดยการได้ยิน ชื่อว่า **สวณกิจ**.

กิจ คือการสูดดมกลิ่น ได้แก่การกระทำความรู้สึกต่อกลิ่น ชื่อว่า **ฆายนกิจ**.

กิจ คือการลิ้มรส ได้แก่การกระทำความรู้สึกต่อรส ชื่อว่า **สาयนกิจ**.

กิจ คือการกระทบโณภูฐัพพารมณ ได้แก่ การกระทำความรู้สึกต่ออารมณ์ ที่กระทบกาย ชื่อว่า **มุสนกิจ**.

กิจ คือการรับไว้ด้วยดีซึ่งอารมณ์ที่ได้เห็นเป็นต้นแล้ว ชื่อว่า **สัมปฏิจันนกิจ**.

กิจ คือการพิจารณา ได้แก่ไต่สวณอารมณ์ที่ได้รับไว้แล้ว ชื่อว่า **สันตริณกิจ**.

กิจ คือการตัดสินใจอารมณ์ ได้แก่ปลงใจในอารมณ์ ชื่อว่า **โวภูฐัพพนกิจ**.

กิจ คือความเป็นไปในอารมณ์ ราวจะว่า แล่นไปในอารมณ์ ๗ วาระบ้าง หย่อนกว่านั้นบ้าง วาระเดียวเท่านั้นบ้าง ๒-๓ วาระ บ้าง หากจำนวนวาระมิได้ บ้าง ชื่อว่า **ชวณกิจ**. กามาวจรชวณะย่อมแล่นไป ๗ วาระ หรือหย่อนกว่านั้น มหัคคตชวณะที่เป็นอภิญา และอาทิกัมมิกฉาน ย่อมแล่นไปวาระเดียว ที่เป็น เนวส์ญญานาสัญญาตนะในสมัยที่เข้านิโรธสมาบัติ ย่อมแล่นไป ๒ วาระ ที่เป็นไปในคราวเข้าฉานสมาบัติย่อมเป็นไปหาจำนวนวาระมิได้, โลกุตตรชวณะที่เป็นมัคคจิตย่อมแล่นไปวาระเดียว ที่เป็นผลจิตย่อมแล่นไปต่อจากมัคคจิต ๒-๓ วาระ และหาจำนวนวาระมิได้ในคราวเข้าผลสมาบัติ ก็จิตเหล่านี้ ย่อมแล่นไป โดยเป็นความกำหนัดบ้าง เป็นความประทุษร้ายบ้าง เป็นความหลงบ้าง เป็นต้น ในอารมณ์.

กิจ คือการกระทำอารมณ์ที่ชวณะถือเอาแล้วให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่า **ตทา- ลัมพนกิจ** (หรือ ตทารัมมณกิจ) ได้แก่การห้วงเอาอารมณ์ของชวณะ.

กิจ คือการเคลื่อน อธิบายว่า เป็นคุจเคลื่อนออกจากภพ ชื่อว่า **จุตติกิจ**.

อนึ่ง กิจเหล่านี้ ย่อมปรากฏด้วยอำนาจแห่งฐาน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ ประสงค์แสดงประเภทแห่งฐานแห่งกิจเหล่านั้น จึงกล่าวว่า “ปฏิสนธิฐาน” เป็นต้น

ตำแหน่ง (หรือโอกาส) ที่ตั้งลงแห่งจิตที่มีกิจนั้น ๆ ชื่อว่า ฐาน ฐานมี ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ ปฏิสนธิ ๑ ภวังคฐาน ๑ อวิชชนฐาน ๑ ปัญจวิญญาณฐาน ๑ สัมปฏิจฉันนฐาน ๑ สันตীরณฐาน ๑ โภกฐัพพนฐาน ๑ ขวนฐาน ๑ ตทาลัมพนฐาน ๑ จุตติฐาน ๑ ดังนี้.

ในฐานเหล่านั้น ฐานแห่งปฏิสนธิ ชื่อว่า ปฏิสนธิฐาน ได้แก่ที่ตั้งลงอันอยู่ระหว่างจตุตถจิตและภวังคจิต. ความจริง ชื่อว่า ฐาน หาได้เป็นอีกอย่างไปจากปฏิสนธิไม่ ปฏิสนธินั้นนั่นแหละเป็นฐาน การที่กล่าวดูเป็นคนละอย่างกันว่า “ฐานแห่งปฏิสนธิ” ก็เพียงเพื่อการเข้าใจความได้โดยง่าย ดูในคำว่า “สิลาปุตตกสุสสรীর” ที่แปลว่า “ตัวของลูกหินบด” ฉะนั้น (กล่าวคือ “ตัว” กับ “ลูกหินบด” เป็นอันเดียวกัน ก็กลับกล่าวราวจะว่าเป็นคนละอย่างกัน เพื่อความเข้าใจง่าย) แม้ในฐานที่เหลือก็อย่างนี้แหละ.

ฐานแห่งภวังคจิต ชื่อว่า ภวังคฐาน ได้แก่ตำแหน่งที่ตั้งลงแห่งภวังคจิตอันอยู่ในระหว่างปฏิสนธิจิตกับอวิชชนจิต, ขวนจิตกับอวิชชนจิต, ตทาลัมพนจิตกับอวิชชนจิต, โภกฐัพพนจิตกับอวิชชนจิต, ขวนจิตกับจตุตถจิต ในกาลบางครั้ง, และในระหว่างตทาลัมพนจิตกับจตุตถจิต (รวม ๖ ตำแหน่ง).

ฐานแห่งอวิชชนจิตทั้ง ๒ ชื่อว่า อวิชชนฐาน ได้แก่ตำแหน่งที่ตั้งลงอันอยู่ในระหว่างภวังคจิตกับปัญจวิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น และอยู่ในระหว่างภวังคจิตกับขวนจิต (รวม ๒ แห่ง).

ฐานแห่งปัญจวิญญาณ ชื่อว่า ปัญจวิญญาณฐาน ได้แก่ตำแหน่งที่ตั้งลงอันอยู่ในระหว่างปัญจทวารวิชชนจิตกับสัมปฏิจฉันนจิต.

ฐานแห่งสัมปฏิจฉันนจิต ชื่อว่า สัมปฏิจฉันนฐาน ได้แก่ตำแหน่งที่ตั้งลงอันอยู่ในระหว่างปัญจวิญญาณกับสันตীরณจิต.

ฐานแห่งสันตীরณจิต ชื่อว่า สันตীরณฐาน ได้แก่ตำแหน่งที่ตั้งลงอันอยู่ในระหว่างสัมปฏิจฉันนจิตกับโภกฐัพพนจิต.

ฐานแห่งไวภวัญญูปพนจิต ชื่อว่า **ไวภวัญญูพพนฐาน** ได้แก่ตำแหน่งที่ตั้งลงอันอยู่ในระหว่างสันตிரณจิตกับชวนจิต และระหว่างสันตிரณจิตกับภวังคจิต. (รวม ๒ แห่ง)

ฐานแห่งชวนจิต ชื่อว่า **ชวนฐาน** ได้แก่ตำแหน่งที่ตั้งลงอันอยู่ในระหว่างไวภวัญญูปพนจิตกับตทาลัมพณจิต, ไวภวัญญูปพนจิตกับภวังคจิต, ไวภวัญญูปพนจิตกับจตุตถจิต, มโนทวาราวัชชชานจิตกับตทาลัมพณจิต, มโนทวาราวัชชชานจิตกับภวังคจิต และในระหว่างมโนทวาราวัชชชานจิตกับจตุตถจิต. (รวม ๖ แห่ง)

ฐานแห่งตทาลัมพณจิต ชื่อว่า **ตทาลัมพณฐาน** ได้แก่ตำแหน่งที่ตั้งลงอันอยู่ในระหว่างชวนจิตกับภวังคจิต และในระหว่างชวนจิตกับจตุตถจิต. (รวม ๒ แห่ง)

ฐานแห่งจตุตถจิต ชื่อว่า **จตุตถฐาน** ได้แก่ตำแหน่งที่ตั้งลงอันอยู่ในระหว่างชวนจิตกับปฏิสนธิจิต, ตทาลัมพณจิตกับปฏิสนธิจิต และในระหว่างภวังคจิตกับปฏิสนธิจิต. (รวม ๓ แห่ง) ฉะนี้ แล.

การกำหนดจิตที่มีกิจนั้น ๆ

ในกิจ ๑๔ อย่างนั้น จิต ๑๙ ดวง คือ สันตிரณจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวง มหาวิบากจิต ๘ ดวง รูปวิบากจิตและอรูปรวิบากจิต ๙ ดวง ชื่อว่ามีปฏิสนธิ ภวังค์ และจตุ เป็นกิจ.

ส่วน จิตที่มีอวัชชนะเป็นกิจมี ๒ ดวง และจิตที่มีทัสสนะเป็นกิจก็มี ๒ ดวง จิตที่มีสวณะเป็นกิจก็มี ๒ ดวง จิตที่มีขายนะเป็นกิจก็มี ๒ ดวง จิตที่มีสายนะเป็นกิจก็มี ๒ ดวง จิตที่มีมุสณะเป็นกิจก็มี ๒ ดวง จิตที่มีสัมปฏิจฉันนะเป็นกิจก็มี ๒ ดวง อย่างนั้นเหมือนกัน.

จิตที่มีสันตிரณะเป็นกิจมี ๓ ดวง

มโนทวาราวัชชชานจิตนั้นแหละ ให้สำเร็จไวภวัญญูปพนกิจทางปัญญาทวาร.

จิต ๕๕ ดวง คือ กุศลจิต, อกุศลจิต, ผลจิต และกิริยาจิตเว้นอวัชชนะ ทั้ง ๒ มีชวนะเป็นกิจ

จิต ๑๑ ดวง คือ มหาวิบากจิต ๘ และสันตிரณจิต ๓ มีตทาลัมพณะเป็นกิจ.

อนึ่ง ในจิตเหล่านั้น สันตிரณจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง ชื่อว่ามีกิจ ๕ อย่าง คือ ปฏิสนธิ ๑ ภวังค์ ๑ จตุ ๑ ตทาลัมพณะ ๑ สันตிரณะ ๑.

มหาวิบากจิต ๘ ดวง ชื่อว่ามีกิจ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิ ๑ ภวังค์ ๑ จุตติ ๑ ตทาลัมพะ ๑

มหัคคตวิบากจิต ๙ ดวง ชื่อว่ามีกิจ ๓ คือ ปฏิสนธิ ๑ ภวังค์ ๑ จุตติ ๑.

สันตிரณจิตที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา ชื่อว่า มีกิจ ๒ คือ สันตிரณะ ๑ ตทาลัมพะ ๑.

ไวภูฐัพพนจิต ชื่อว่า มีกิจ ๒ อย่าง อย่างนั้นเหมือนกัน คือ ไวภูฐัพพะ ๑ อารวัชชนะ ๑.

ส่วน จิตที่เหลือ คือ ขวนจิต ๕๕ ดวง มโนธาตุ ๓ ดวง ทวิปัญญาวิญญาน ๑๐ ดวง แม้ทุกดวง (แต่ละดวง) ชื่อว่า มีกิจเดียว ตามสมควรแก่ความเกิดได้ ฉะนั้น แล.

คำอธิบายการกำหนดจิตที่มีกิจนั้น ๆ

สันตிரณจิตมี ๓ ดวงก็จริง แต่ว่า เฉพาะที่สหระคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวงเท่านั้น ชื่อว่า มีปฏิสนธิ ภวังค์ จุตติ เป็นกิจ สันตிரณจิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่มีความเป็นไปโดยเกี่ยวกับกิจมีปฏิสนธิเป็นต้น ด้วยเหตุผลดังจะกล่าวต่อไปนี้ :-

- อันดับแรก ก็ถ้าหากว่าปฏิสนธิในชาติถัดไปของสัตว์ จะพึงเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยโสมนัสไซรั อติอิฏฐารมณ (อารมณ์ที่น่าปรารถนายิ่ง) ย่อมปรากฏ โดยเป็นกรรมอารมณ์เป็นต้น แก่เขาในเวลาใกล้ตาย ก็แต่ว่า อติอิฏฐารมณ ย่อมไม่ปรากฏแก่สัตว์ผู้มีบุญน้อย ผู้จะปฏิสนธิด้วยอุเบกขา เพราะฉะนั้น โอกาสที่อุเบกขาวิบากคือสันตிரณจิตอันสหระคตด้วยโสมนัสจะเกิดขึ้นทำปฏิสนธิกิจ จึงไม่มี เพราะขาดปัจจัยแห่งโสมนัสคืออติอิฏฐารมณนั้น เฉพาะที่สหระคตด้วยอุเบกขาเท่านั้น ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับปฏิสนธิ.

- สันตிரณจิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ย่อมเป็นจิตที่เป็นไปในอดีตกาล (กาลเป็นไปหลังปฏิสนธิ) เท่านั้น ในคราวที่มีอติอิฏฐารมณมาถึงคลองทวารทั้งหลาย โดยการทำสันตிரณกิจพิจารณาอารมณ์นั้นบ้าง ทำตทาลัมพกิจห้วงเอาอารมณ์ของขณะนั้น ในคราวที่ขวนจิตทั้งหลายแล่นไปในอารมณ์นั้นแล้วสิ้นสุดลงบ้าง. เป็นความจริงว่า พระผู้มีพระภาค ตรัสถึงจิตดวงนี้ไว้ (ในปกรณ์มหาปฏฐานปฏิจจนัย) ก็เฉพาะในปวัตติกาลเท่านั้น ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล ว่า “ในปวัตติขณะ ชันธ ๒

อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นเหตุกะ สหคตด้วยสุข” ดังนี้. ส่วน ๒ ดวงที่เหลือ ซึ่งสหคตด้วยอุเบกขา ตรัสไว้แม้ในปฏิสนธิกาล ว่า “ในขณะที่แห่งเหตุกปฏิสนธิ ชั้น ๒ อาศัยชั้น ๑ ที่สหคตด้วยอุเบกขา” ดังนี้ การที่ตรัสไว้แบบนี้ นั้น เป็นอันแสดงว่า สุขสันติริณจิต มิได้เป็นไปโดยเกี่ยวกับปฏิสนธิจิตนั่นเอง คำว่า ชั้น ๒ ได้แก่นามชั้น ๒ คือ สัญญาชั้นและสังขารชั้น. คำว่า อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นเหตุกะ สหคตด้วยสุข คือ อาศัยสุขสันติริณวิบากวิญญาณชั้น. คำว่า อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นเหตุกะ สหคตด้วยอุเบกขา คือ อาศัยอุเบกขาสันติริณวิบากวิญญาณชั้น ในที่นี้ ท่านถือเอานามชั้น ๓ เว้นเวทนาชั้น เพราะเวทนาตั้งอยู่ในฐานะเป็นเครื่องจำแนกความต่างกันด้วยเวทนาแห่งเหตุกวิบากวิญญาณชั้น.

- ในปรกณอิทธิกรรมทั้งหลาย ตรัสปฏิสนธิจิตของสัตว์ไว้ ๑๙ อย่างเท่านั้น คือ กามวิบาก ๑๐ (มหาวิบาก ๘, อุเบกขาสันติริณะ ๒) และมหัคคตวิบาก ๙ มิได้ตรัสสุขสันติริณจิตเอาไว้ด้วยเลยเทียว การที่มีได้ตรัสไว้ นั้น เป็นเพราะปฏิสนธิจิตที่เป็นจิตดวงนี้ ไม่มีนั้นเทียว.

- เปรียบเหมือนว่า ในบรรดาช่างทาสี ๓ คน, ๒ คนมีความสามารถพิเศษคือถากไม้ได้ ความคิดของคนบางคนที่ว่า “แม้คนที่ ๓ ก็ต้องถากไม้ เพราะเขาก็เป็นช่างทาสีเหมือนกัน” ดังนี้ นั้น ย่อมเป็นความคิดที่ไม่ประกอบชอบด้วยเหตุผล ฉันใด, ในบรรดาสันติริณจิต ๓ ดวง, ๒ ดวงที่สหคตด้วยอุเบกขา มีความสามารถพิเศษ คือทำปฏิสนธิกิจได้ ความคิดของบางอาจารย์ที่คิดว่า “แม้ดวงที่ ๓ ที่สหคตด้วยโสมนัส ก็ต้องทำปฏิสนธิได้ เพราะดวงนี้ก็สันติริณจิตเหมือนกัน” ดังนี้ นั้น ย่อมเป็นความคิดที่ไม่ประกอบชอบด้วยเหตุผลฉันนั้น” ดังนี้. ฉะนี้ แล.

เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงพึงปลงใจว่า ไม่มีปฏิสนธิจิตที่เป็นสุขสันติริณจิต, หรือว่า ไม่มีสัตว์ผู้ปฏิสนธิด้วยสุขสันติริณจิต ดังนี้ เกิด.

คำว่า จิตที่มีอาวัชชนะเป็นกิจ มี ๒ ดวง ความว่า จิตที่ทำอาวัชชนกิจ อันได้แก่การนึกหรือการปรารภอารมณ์ที่มาถึงคลองทวาร มี ๒ ดวง คือ ปัญจทวารวัชชนะ ที่นึกถึงอารมณ์ทางปัญจทวาร โดยการที่เกิดขึ้นหยุดยั้งความเป็นไปของภวังค์ แล้วนึกถึงคือปรารภอารมณ์ที่มาถึงคลองทวาร ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น

ดูจทำการรับรู้ว่าเป็น “รูปารมณ” เป็นต้น และ มโนทวาราวชชนะ ที่นี้ถึงอารมณ์ทางมโนทวาร โดยการที่เกิดขึ้น หยุดยังความเป็นไปของภวังค์ แล้วนี้ถึงอารมณ์ที่มาถึงคลองมโนทวารนั้น.

คำว่า จิตที่มีทสนนะเป็นกิมิ ๒ ดวง ความว่า จิตที่ทำทสนนิกอันได้แก่ การเห็นรูปารมณนั้น มี ๒ ดวง คือ จักขุวิญญาณ ๒ ดวง โดยเกี่ยวกับเป็น กุศลวิบาก ๑ อกุศลวิบาก ๑. แม้ในคำว่า จิตที่มีสวนะเป็นกิมิ ก็มี ๒ ดวง เป็นต้น ก็พึงทราบความตามทำนองเดียวกัน.

คำว่า จิตที่มีสันตริณะเป็นกิมิ ๓ ดวง คือ จิตที่ทำสันตริณิก อันได้แก่ การพิจารณาอารมณ์ที่สัมปฏิจันนะรับไว้แล้วนั้น มี ๓ ดวง คือ ที่สหคตด้วย อุเบกขาเวทนา และที่สหคตด้วยโสมนัสเวทนา อันเป็นวิบากของกุศล รวม ๒ ดวง และที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา อันเป็นวิบากของอกุศล ๑ ดวง

คำว่า มโนทวาราวชชนะจิตนั้นแหละ ให้สำเร็จไวภูรัฐัพพนิกทางปัญจทวาร ความว่า มโนทวาราวชชนะจิตที่ทำอาวัชชนะกิมิทางมโนทวารนั้นแหละ ยังทำไวภูรัฐัพพนิกทางปัญจทวารด้วย.

คำว่า จิต ๕๕ ดวง คือ กุศลจิต ๗๗ มีชวนะเป็นกิมิ ความว่า จิต ชื่อว่ามีชวนะเป็นกิมิ ก็เกี่ยวกับมีความแล่นไปในอารมณ์ ด้วยอำนาจการเสพรสของอารมณ์ ท่านกล่าววว่า “แล่นไป” เพราะโดยมากเป็นไปสิ้นหลายวาระ อันเป็นดูจการแล่นไป ก็แต่ว่า มรรคจิตทั้งหลาย แม้มีความเป็นไปสิ้นวาระเดียวแน่นอน ก็ชื่อว่า มีชวนะเป็นกิมิ นั้นเทียว เพราะมีการเสพรสของอารมณ์เป็นสภาวะ เหมือนอย่างพระสัพพัญญุตญาณ แม้ว่าเมื่อจะรู้อารมณ์ก็ย่อมรู้อารมณ์แต่ละอารมณ์เพียงอย่างเดียว ก็ชื่อว่าญาณทำกิจรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง ฉะนั้น เพราะฉะนั้น มรรคจิตแม้เป็นไปเพียงวาระเดียว ก็ชื่อว่าแล่นไปในอารมณ์นั้น นั้นแหละ เพราะมีการเสพรสของอารมณ์เป็นสภาวะ. ในบรรดาภิรยาจิตทั้งหลาย มโนทวาราวชชนะจิต แม้มีความเป็นไปติดต่อกันได้ถึง ๓ วาระ ในคราวที่มีปริตตารมณ (อารมณ์มีอายุน้อย) มาถึงคลองทวาร ๕ โดยไวภูรัฐัพพนิก แต่เพราะไม่มีการเสพรสของอารมณ์เป็นสภาวะเช่นเดียวกับปัญจทวาราวชชนะจิต เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงเว้นอาวัชชนะทั้ง ๒ นี้เสีย กล่าวแต่ว่า จิต ๕๕ ดวง คือ กุศลจิตทั้งหมด ๒๑ ดวง

อภุศลจิตทั้งหมด ๑๒ ดวง วิบากจิตเฉพาะผลจิตเท่านั้น ๔ ดวง และกิริยาจิต ๑๘ ดวง เว้นอาวัชชนะทั้ง ๒ ชื่อว่า มีชวณะเป็นกิจ ฉะนั้นแล.

ก็จิตแต่ละดวง ย่อมมีจำนวนและประเภทแห่งกิจแตกต่างกัน ท่านอาจารย์ ประสงค์จะระบุจำนวนและประเภทแห่งกิจของจิตนั้น ๆ จึงกล่าวว่า “อนึ่ง ในจิต เหล่านั้น สันติธมจิต ฯลฯ ทวิปัญญาวิญญาน ๑๐ ดวง แม้ทุกดวง ชื่อว่า มีกิจ เดียว ตามสมควรแก่ความเกิดได้” ดังนี้.

คาถาในกิจจสังคหะ

ปฏิสนธาทโย นาม	กิจจเภทเทน จุฑุทส
ทสธา จานเภทเทน	จิตตูปปาทา ปกาสิตา
อภุจสภุจี้ ตถา เทว จ	นวุจ เทว ยถากุภม
เอก ทวิ ตี จตุ ปญจ-	กิจจภูฐานานิ นิทฺทิสเส

แปลว่า: จิตตูปปาตทั้งหลาย ทรงประกาศไว้ว่ามี ๑๔ อย่าง โดยประเภท แห่งกิจ ชื่อว่า ปฏิสนธิจิตตูปปาตเป็นต้น, มี ๑๐ อย่าง โดย ประเภทแห่งฐาน บัณฑิตพึงแสดงว่า จิตที่มีกิจและฐานเดียว จิต ที่มีกิจและฐาน ๒ จิตที่มีกิจและฐาน ๓ จิตที่มีกิจและฐาน ๔ จิต ที่มีกิจและฐาน ๕ มี ๖๘ ดวง, ๒ ดวง, ๙ ดวง, ๘ ดวง, และ ๒ ดวง ตามลำดับเกิด.

อธิบายคาถาในกิจจสังคหะ

ในคาถาแรก : จิตตูปปาตทั้งหลาย คือ จิตที่เกิดขึ้นทั้งหลาย ทรงประกาศไว้ว่า มี ๑๔ อย่าง โดยประเภทแห่งกิจ คือ ตามความต่างกันแห่งกิจ ชื่อว่า ปฏิสนธิจิตตูปปาตเป็นต้น คือ มีชื่อว่าปฏิสนธิจิตเพราะเหตุที่ทำให้ปฏิสนธิกิจเป็นต้น, มี ๑๐ อย่าง โดยประเภทแห่งฐาน คือ ตำแหน่งที่ตั้งลงในคราวทำกิจนั้น ๆ มี ปฏิสนธิฐานเป็นต้น.

ในคาถาที่ ๒ : ประกอบความว่า จิตที่มีกิจและฐานเดียว มี ๖๘ ดวง จิตที่มีกิจและฐาน ๒ มี ๒ ดวง จิตที่มีกิจและฐาน ๓ มี ๙ ดวง จิตที่มีกิจ และฐาน ๔ มี ๘ ดวง จิตที่มีกิจและฐาน ๕ มี ๒ ดวง

จบกิจจสังคหะ

ทวารสังคหะ

การจำแนกทวาร

ชื่อว่า ทวาร ในทวารสังคหะมี ๖ อย่าง คือ จักขุทวาร ๑ ไสตทวาร ๑ ฆานทวาร ๑ ชิวหาทวาร ๑ กายทวาร ๑ มโนทวาร ๑

ในทวาร ๖ อย่างนั้น พึงทราบว่าเป็น จักขุนั้นเอง ชื่อว่า จักขุทวาร, ไสตตะ เป็นต้น ก็ชื่อว่าไสตทวาร เป็นต้น อย่างนั้นเหมือนกัน ส่วนมโนทวาร ท่านกล่าวว่าได้แก่ภวังค์.

คำอธิบายการจำแนกทวาร

การสงเคราะห์ (รวบรวม) ทวารทั้งหลาย และจิตที่เป็นไปทางทวารเหล่านั้น ชื่อว่า ทวารสังคหะ

คำว่า ทวาร มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า อวชฺชชานาทีนํ อรูป-ธมฺมานํ ปวตฺตติมุขภาวโต ทวารานิ วิทยาติ ทวารานิ แปลว่า จักขุ เป็นต้น ชื่อว่า ทวาร เพราะมีความหมายว่า เป็นเหมือนประตู เพราะความเป็นช่องทางแห่งความเป็นไปของนามธรรมทั้งหลาย มีอาวัชชนจิต เป็นต้น ดังนี้. ได้แก่ เป็นช่องทางแห่งความเป็นไปของวิถีจิตทั้งหลายนั่นเอง เพราะว่า จิตเมื่อจะพ้นจากความเป็นภวังค์ แล้วเป็นไปโดยความเป็นวิถีจิต ย่อมเป็นไปโดยอาศัยธรรมมีจักขุ เป็นต้น เหล่านี้ เป็นช่องทาง เพราะเหตุนี้ ธรรมมีจักขุ เป็นต้น เหล่านี้ จึงเรียกว่า “ทวาร” (ประตู, ช่องทาง)

คำว่า จักขุนั้นเอง ชื่อว่า จักขุทวาร ความว่า จักขุประสาทนั่นเอง ชื่อว่า จักขุทวาร.

คำว่า ไสตตะ เป็นต้น คือ ไสตประสาท เป็นต้น ชื่อว่า ไสตทวาร เป็นต้น

กัจจันตถะ (ความหมายของคำ) ของคำว่า จักขุ เป็นต้น ได้กล่าวแล้วในคำอธิบายเหตุกจิต ในปริจเจทที่ ๑

คำว่า ส่วนมโนทวาร ท่านกล่าวได้ว่า ได้แก่ภวังค์ ความว่า ภวังค์ที่เป็นไปในลำดับก่อนหน้าแต่อาวัชชนจิต ชื่อว่า มโนทวาร เหมือนอย่างที่ท่านโบราณจารย์

กล่าวไว้ว่า “สาวชุนี ภวงค์ มโนทวาร – ภวงค์ที่เป็นไปในลำดับ (ก่อนหน้า) แห่งอวัชชนะ ชื่อว่า มโนทวาร” ดังนี้.

การกำหนดจิตที่เป็นไปทางทวารเหล่านั้น

ในบรรดาทวารเหล่านั้น จิต ๔๖ ดวง คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต, จักขุ-
วิญญาณ, สัมปฏิจฉันนจิต, สันตীরณจิต, โภกฐัพพนจิต, กามาวจรชวณจิต, และ
ตทาลัมพนจิต ย่อมเกิดขึ้นทางจักขุทวาร ตามสมควร.

จิต ๔๖ ดวง คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต, โสตวิญญาณ เป็นต้น ก็อย่างนั้น
เหมือนกัน ย่อมเกิดขึ้นแม้ทางโสตทวารเป็นต้น ฉะนั้น แล ทางปัญจทวาร จึงมี
จิตที่เป็นกามาวจร ๕๔ ดวงเท่านั้น แม้โดยประการทั้งปวง.

ส่วนจิต ๖๗ ดวง คือ มโนทวาราวัชชนจิต, ชวณจิต ๕๕ ดวง และ
ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร.

จิต ๑๙ ดวง โดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิจิต ภวงค์จิต และจตุตติจิต ชื่อว่า
ทวารวินิมุตตจิต - จิตที่พ้นทวาร.

ในบรรดาจิตเหล่านั้น จิต ๓๖ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณ และมหัคคต-
ชวณจิตกับโลกุตตรชวณจิต ชื่อว่า เอกทวาริกจิต - จิตที่เป็นไปทางทวารเดียว
ตามสมควร.

ส่วน มโนธาตุ ๓ ชื่อว่า **ปัญจทวาริกจิต** - จิตที่เป็นไปทางทวาร ๕.

สุขสันตীরณจิต, โภกฐัพพนจิต และกามาวจรชวณจิตทั้งหลาย (รวม ๓๑ ดวง)
ชื่อว่า **ฉทวาริกจิต** - จิตที่เป็นไปทางทวาร ๖.

สันตীরณจิตที่สพรคตด้วยอุเบกขา และมหาวิบากจิตทั้งหลาย ชื่อว่า **ฉทวาริก-
จิต** - จิตที่เป็นไปทางทวาร ๖ ด้วย ชื่อว่า **ทวารวินิมุตตจิต** - จิตที่พ้นทวารด้วย.

มหัคคตวิบากจิต ชื่อว่า **ทวารวินิมุตตจิต** - จิตที่พ้นทวารอย่างเดียว

คำอธิบายการกำหนดจิตที่เป็นไปทางทวารเหล่านั้น

คำว่า จิต ๔๖ ดวง คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต ฯลฯ ย่อมเกิดขึ้นทาง
จักขุทวาร ตามสมควร ความว่า จิต ๔๖ ดวง คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑,
จักขุวิญญาณ ๒, สัมปฏิจฉันนจิต ๒, สันตীরณจิต ๓, โภกฐัพพนจิต ๑, กาม-

วจรชวณจิต ๒๙ โดยเกี่ยวกับเป็นมหากุศล ๘ อกุศล ๑๒ มหากรรมและหสิตุ-
ปาทะ ๙ และตทาลัมพนจิต ๘ คือมหาวิบาก ๘ เท่านั้น ด้วยว่า ตทาลัมพนจิต
ที่เหลืออีก ๓ ได้ถือเอาแล้วด้วยคำว่าสันตীরณจิต ๓ ย่อมเกิดขึ้นทางจักขุทวาร
ตามสมควร คือตามความเหมาะสมต่ออารมณ์มีอิฏฐารมณเป็นต้น โยนิโสมนสิการ
อโยนิโสมนสิการ สันดานที่ปราศจากอนุสัย เป็นต้น อย่างนี้ คือ :

จักขุวิญญาณ, สัมปฏิจฉนจิต, สันตীরณจิต และตทาลัมพนจิต ที่เป็นกุศล-
วิบาก ย่อมเกิดขึ้นในอิฏฐารมณ, ถ้าอิฏฐารมณนั้นเป็นอดีตอิฏฐารมณ ในอารมณ์
เช่นนี้ สันตীরณจิตและตทาลัมพนจิตเฉพาะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้น.

ในอนิฏฐารมณ จักขุวิญญาณ, สัมปฏิจฉนจิต, สันตীরณจิต และตทาลัมพน-
จิตที่เป็นอกุศลวิบากเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้น.

กามาวจรชวณจิตที่เป็นกุศล ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุคือ โยนิโสมนสิการ

ชวณจิตที่เป็นอกุศล ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุคือ อโยนิโสมนสิการ

กามาวจรกิริยาชวณจิต ย่อมเกิดขึ้นแก่พระชีนาสพเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่ง
สันดานที่ปราศจากอนุสัย.

อนึ่ง ว่าโดยภูมิ ตทาลัมพนจิตย่อมเกิดขึ้นในกามภูมิเท่านั้น, ตทาลัมพนจิต
และปฏิฆจิต ย่อมไม่เกิดในรูปภูมิ

ส่วน ว่าโดยบุคคล ตทาลัมพนจิตที่มีเหตุ ๓ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่ ทวิเหตุก-
สัตว์ และอเหตุกสัตว์ ฉะนี้ แล.

คำว่า **แม้โดยประการทั้งปวง** ประกอบความว่า ทางปัญจทวาร มีเฉพาะ
กามาวจรจิต ๕๔ ดวงเท่านั้น เป็นไป แม้โดยประการทั้งปวง โดยมีอวัชชชจิต
เป็นต้นวิถี, มีตทาลัมพนจิตเป็นที่สุด โดยการนับจิตรวมกันทั้ง ๕ ทวาร และไม่
นับจิตดวงที่ได้นับแล้วซ้ำอีก.

คำว่า **ส่วนจิต ๖๗ ดวง ๗๗๗** ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร ความว่า จิต
๖๗ ดวง คือมโนทวาราวชชชจิตที่เป็นไปโดยกิจคืออวัชชนะ ๑ ชวณจิต ๕๕
ดวง คือกามาวจรชวณจิต ๒๙ ดวง อันมีประเภทดังได้กล่าวแล้วทางปัญจทวาร
นั้น นั้นแหละ มหัคคตชวณจิต ๑๘ โดยเป็นกุศลและกิริยา และโลกุตตรชวณจิต ๘,
ตทาลัมพนจิต ๑๑ ย่อมเป็นไปทางมโนทวาร. ก็คำว่า **ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร**

นี้ มิได้มีความหมายว่า ย่อมเป็นไปเฉพาะทางมโนทวารเท่านั้น แต่ประการใด ทว่า ท่านกล่าวเพ่งถึงความที่จิตเหล่านี้บางพวก แม้จะมีความเกิดขึ้นทางทวารอื่นได้ ก็ตาม ก็มีความเกิดขึ้นทางมโนทวารนี้ได้ด้วย จึงรวมเข้ามาสมทบเป็นประเภทจิต ที่มีความเกิดขึ้นทางมโนทวารนี้ด้วย.

จิต ๑๙ ดวง คือมหาวิบาก ๘, อุเบกขาสันตிரณจิต ๒, มหัคคตวิบาก-จิต ๙ ที่เป็นไปโดยกัมมีปฏิสนธิเป็นต้น ชื่อว่า ทวารวินิมุตตจิต - จิตที่พ้นทวาร เพราะเป็นไปโดยไม่อาศัยทวาร โดยเกี่ยวกับถือเอาอารมณ์อื่นจากอารมณ์ที่ถึง คลองทวารนั้น ๆ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ท่านเรียกว่า กรรม บ้าง, ว่า กรรมนิमित บ้าง, ว่า คตินิมิต บ้าง ที่ปรากฏในภพก่อนตอนใกล้ตาย.

ท่านอาจารย์ ประสงค์จะกล่าวถึงความสามารถในความเป็นไปได้ในทวารเดียว หรือยิ่งกว่านั้น แห่งบรรดาจิตที่เป็นไปทางทวารเหล่านี้ จึงกล่าวว่า “จิต ๓๖ ดวง” ดังนี้ เป็นต้น.

จิต ๓๖ ดวง คือ ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ดวง มหัคคตชวณจิต ๑๘ โลกุตตรชวณจิต ๘ ชื่อว่า เอกทวาริกจิต - จิตที่เป็นไปทางทวารเดียว เพราะเกิดขึ้นทาง ทวารอันเป็นประสาทของตน ๆ และทางมโนทวารเท่านั้น ตามสมควร คือตาม ความเหมาะสมต่อทวารของตน อย่างนี้ คือ :

จักขุวิญญาณ ๒ ดวง ย่อมเกิดขึ้นทางทวารเดียวคือจักขุทวารเท่านั้น แม้ โสตวิญญาณ ๒ ดวงเป็นต้นก็อย่างนั้นเหมือนกัน ก็ย่อมเกิดขึ้นทางทวารเดียวคือ โสตทวารเป็นต้น ส่วน มหัคคตชวณจิตและโลกุตตรชวณจิตทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้น ทางทวารเดียว คือทางมโนทวารเท่านั้น ฉะนี้ แล.

ส่วน มโนธาตุ ๓ คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ซึ่งได้ ชื่อว่า “มโนธาตุ” ก็เกี่ยวกับว่า เป็นธาตุที่สักแต่ว่ารู้ ไม่มีกิจเกี่ยวกับการรู้อะไร ๆ ที่พิเศษ ที่ยิ่งไปกว่านั้น ชื่อว่า ปัญจทวาริกจิต - จิตที่เป็นไปทางทวาร ๕ โดย ประการอย่างนี้ คือ ปัญจทวาราวชชนจิตเกิดขึ้นเป็นปุเรจาริก (เที่ยวไปก่อนหน้า) แห่งวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นเสมอ โดยกิจคือการนี้ถึงอารมณ์ที่มา ถึงคลองทวารนั้น ๆ ส่วนสัมปฏิจฉันนจิตเป็นจิตคอยตามหลังวิญญาณ ๕ เสมอ โดยกิจคือคอยรับรูปรูปารมณเป็นต้นที่จักขุวิญญาณเป็นต้น ได้เห็นแล้วเป็นต้น.

จตุตฺตีสติ ตถา ตีณิ

เอกจตุตฺตีส ยถากุมม

ทสธา นวธา เจติ

ปญฺจธา ปริทึเปเย

แปลว่า : บัณฑิตพึงแสดงจิตที่เป็นไปทางทวารเดียว จิตที่เป็นไปทางทวาร ๕ จิตที่เป็นไปทางทวาร ๖ จิตที่เป็นไปทางทวาร ๖ ด้วย พันทวาร ๖ ด้วย และจิตที่พันทวารโดยประการทั้งปวง โดย ๕ ประการ คือ จิต ๓๖ ดวง, จิต ๓ ดวง, จิต ๓๑ ดวง, จิต ๑๐ ดวง, และจิต ๙ ดวง ตามลำดับ เกิด.

อธิบายคาถา

เชื่อกันกันว่า พึงแสดงจิตเกี่ยวกับทวาร โดย ๕ ประการ ตามลำดับ อย่างนี้ คือ :-

๑. จิตที่เป็นไปทางทวารเดียวมี ๓๖ ดวง
๒. จิตที่เป็นไปทางทวาร ๕ มี ๓ ดวง
๓. จิตที่เป็นไปทางทวาร ๖ มี ๓๑ ดวง
๔. จิตที่เป็นไปทางทวาร ๖ ด้วย พันทวารด้วย มี ๑๐ ดวง
๕. จิตที่พันทวารโดยประการทั้งปวง มี ๙ ดวง ฉะนี้ แล.

จบทวารสังคหะ

อาลัมพนสังคหะ

การจำแนกอารมณ์

ชื่อว่า อารมณ์ ในอาลัมพนสังคหะมี ๖ อย่าง คือ รูปารมณ์ ๑ สัททวารมณ์ ๑ คันถารมณ์ ๑ รสอารมณ์ ๑ โผฏฐัพพารมณ์ ๑ รัสมารมณ์ ๑ ในอารมณ์เหล่านั้น รูป (ภาพ) นั่นเอง ชื่อว่า รูปารมณ์ สัททวะ (เสียง) เป็นต้น ก็อย่างนั้น ชื่อว่า สัททวารมณ์ เป็นต้น ส่วน รัสมารมณ์ รวมได้เป็น ๖ อย่าง คือ ประสาท ๑ สุขุมรูป ๑ จิต ๑ เจตสิก ๑ นิพพาน ๑ บัญญัติ ๑.

คำอธิบายการจำแนกอารมณ์

การสงเคราะห์ (รวบรวม) อารมณ์ทั้งหลาย โดยสภาวะที่มีอยู่ และจิตที่มีรูปเป็นต้นนั้น ๆ เป็นอารมณ์ โดยเป็นการจำแนก ชื่อว่า **อาลัมพนสังคหะ**

คำว่า อารมณ์ มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **ทูปฺพลปุริเสน ทณฺหาทวิย จิตฺตเจตฺติเกหิ อาลมฺพิตฺติ อาลมฺพณํ** แปลว่า ธรรมชาติมีรูป เป็นต้น ชื่อว่า อารมณ์ เพราะมีความหมายว่า อันจิตและเจตสิกทั้งหลายห่วงเหนียว (คือรู้) ดุจวัตถุไม้เท้าเป็นต้น ที่คนอ่อนแอ (มีคนแก่เป็นต้น) ห่วงเหนียว ฉะนั้น ดังนี้.

คำว่า **รูปารมณํ** เป็นต้น มีวจนัตถะดังต่อไปนี้

รูปยตีติ รูปํ - วัณณะ (สี) ชื่อว่า **รูป** เพราะมีความหมายว่า แสดง ดังนี้ อธิบายว่า แสดง คือประกาศสัณฐาน (ทรวดทรง) ว่าเป็น สีเหลือง หกเหลี่ยม กลม ยาว สั้น เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง: **วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ รูปยตีติ ททงฺคตภาวํ ปกาเสตีติ รูปํ - วัณณะ** ชื่อว่า **รูป** เพราะมีความหมายว่า พอถึงความเปลี่ยนแปลงแห่งสี ก็แสดงคือประกาศความเป็นไปในใจ ดังนี้. อธิบายว่า เหมือนอย่างสีกายของกิ้งก่า ที่ถึงความเปลี่ยนแปลงอยู่บ่อย ๆ ก็ประกาศให้ทราบความเป็นไปในใจของกิ้งก่า ว่ามีความกำหนัดยินดี หรือมีความโกรธเคือง เป็นต้น. รูปนั้นนั่นแหละเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **รูปารมณํ**. ได้แก่รูป (ภาพ) ต่าง ๆ ที่ถึงความเป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิก

สทฺทียตีติ กถียตีติ สทฺโท - สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สัททะ** เพราะมีความหมายว่า อันบุคคลย่อมเปล่งคือกล่าว ดังนี้ ฟังทราบว่า แม้เสียงอื่น ๆ ที่ไม่ใช่เสียงพูด ก็ชื่อว่า สัททะ นั้นแหละ โดยความเป็นรูปหิคัพพ์ (ศัพท์ใช้ตามความนิยม). สัททะนั้นนั่นเอง เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **สัททารมณํ**. ได้แก่เสียงต่าง ๆ ที่ถึงความเป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิก

คนฺธยตีติ อตฺตโน วตฺถุํ สฺวจตีติ อิทเมตฺถ อตฺถิตฺติ เปสฺสณฺณํ กโรนฺตุํ วิย โหตีติ คนฺโธ - สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **คันธะ** เพราะมีความหมายว่า บอก คือแจ้งที่อยู่ (มีดอกไม้เป็นต้น) ของตน ดุจทำการโพนทะนาว่า “ณ ที่นี้มีสิ่งนี้อยู่” ฉะนั้น ดังนี้. คันธะนั้นนั่นแหละเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **คันธารมณํ**. ได้แก่กลิ่นต่างๆ ที่ถึงความเป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิก.

รสนุดิ ตํ สดตา อสสาเทนุตติ รโส - สภาวธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **รสน** เพราะมีความหมายว่า เป็นสิ่งที่สัตว์ทั้งหลายชื่นชมคือยินดี ดังนี้. รสนั้นนั่นแหละ เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **รสารมณ**. ได้แก่รสต่าง ๆ ที่ถึงความ เป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิก.

มุสียตติ โณฏฐพพ - ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **โณฏฐัพพะ** เพราะมีความหมายว่าอันกายย่อมกระทบ ดังนี้. โณฏฐัพพะนั้นนั่นแหละ เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **โณฏฐัพพารมณ**. ได้แก่ธาตุ ๓ เว้นอาโปธาตุ ที่ถึงความ เป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิก.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า **ส่วนธัมมารมณรวมได้เป็น ๖ อย่าง** เป็นต้น มีความว่า สภาวะที่เหลือจากที่ได้จัดเป็นอารมณ์ ๕ ข้างต้น ดังได้กล่าวแล้ว และบัญญัติรวมเรียกว่า "ธรรม" ได้แก่ประสาท ๕ มีจักขุประสาท เป็นต้น, สุขุมรูป ๑๖ คือ อาโปธาตุ ๑, โอชรูป ๑, ทथรูป ๑ ภาวรูป ๒, ขีวิตรูป ๑, วิญญูติรูป ๒, วิการรูป ๓, ลักษณะรูป ๔, ปริจเฉทรูป ๑, ซึ่งได้ชื่อว่า **สุขุมรูป** เพราะเทียบกับรูปที่เหลือแล้วก็นับว่าละเอียด โดยเกี่ยวกับรู้ได้ยาก พิจารณาเห็น ยาก, จิตทั้ง ๘๘ อย่างนั้นเทียบ, เจตสิกทั้ง ๕๒ อย่าง, พระนิพพาน และ บัญญัติ ถึงความเป็นอารมณ์แห่งมโนวิญญาณ ที่เป็นไปทางมโนทวารเท่านั้น ชื่อว่า **ธัมมารมณ**

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า อารมณ ๕ อย่างข้างต้น มีรูปารมณเป็นต้นที่ไม่ถึงคลองทวาร ๕ ทวารนั้น ๆ โดยเกี่ยวกับเล็กเกินไป ละเอียดเกินไป มีสิ่งปิดบัง อยู่ไกลเกินไป เป็นต้น อันเป็นวิสัยแห่งอภิญาจิต ซึ่งเป็นจิตที่เป็นไปทางมโนทวาร หรือว่าเป็นอดีตก็ดี เป็นอนาคตก็ดี อันเป็นวิสัยของจิตทางมโนทวารนั้นเหมือนกัน ย่อมจัดว่าเป็นธัมมารมณ ดังนี้. คำของอาจารย์เหล่านั้นไม่ถูกต้อง เพราะว่า รูปารมณที่เล็กเกินไปเป็นต้น แม้จะเป็นวิสัยของอภิญาอันเป็นไปทางมโนทวาร ไม่ใช่วิสัยของจิตทางจักขุทวารเลย ก็ยังเป็นรูปารมณนั้นแหละ เพราะล้วนมีสภาวะเป็นวัณณะที่แสดงสัณฐาน แม้รูปารมณที่เป็นอดีตอนาคตก็อย่างนั้น ไม่เช่นนั้น ข้อกำหนดของความเป็นรูปารมณก็ย่อมหาความแน่นอนมิได้ ด้วยเหตุสักว่า พอเห็นทางตาได้ก็เป็นรูปารมณ หากเห็นทางตาไม่ได้ก็ไม่มี

รูปารมณฺ์, หรือว่าที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น เป็นรูปารมณฺ์ หากเป็นอดีต เป็นอนาคต ก็ไม่เป็นรูปารมณฺ์ พึงทราบว่่า ขึ้นชื่อว่า รูป เมื่อถึงความเป็นอารมณ์ของจิต ทางจักขุทวารก็ดี ทางมโนทวารก็ดี ก็ล้วนชื่อว่ารูปารมณฺ์ทั้งนั้น ความเป็นรูปารมณฺ์ มิได้เปลี่ยนแปลงไปตามทวาร แม้สภาวะธรรมที่เหลือมีสัททวะเป็นต้นที่ถึงความเป็น สัททวารมณฺ์เป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน

ถามว่่า เพราะเหตุไร ในบรรดาธาตุ ๔ ธาตุ ๓ เท่านั้น ถึงความเป็น โณภูฐัพพารมณฺ์ อาโปธาตุเป็นโณภูฐัพพารมณฺ์ไม่ได้ว่่าไร เพราะว่่า เมื่อบุคคล แตะต้องวัตถุเหลว ก็ชื่อว่าถูกต้องอาโปธาตุมิใช่หรือ?

ตอบว่่า เมื่อบุคคลแตะต้องวัตถุเหลว เพราะความที่ยิ่งด้วยอาโปธาตุ หา ชื่อว่่าถูกต้องอาโปธาตุ อันเป็นสภาวะที่ซึมซาบหรือเกาะกุมธาตุ ๓ ที่เหลือไม่ ในคราวที่ถูกต้องวัตถุเหลว เมื่อรู้สึกถึงความแข็งความอ่อนอยู่ ก็ชื่อว่า ถูกต้อง ปฐวีธาตุ เมื่อรู้สึกถึงความร้อนความเย็นอยู่ ก็ชื่อว่าถูกต้องเตโชธาตุ เมื่อรู้สึก ถึงความตึงความหย่อนอยู่ ก็ชื่อว่าถูกต้องวาโยธาตุ โอกาสที่จะรู้สึกถึงภาวะที่ ซึมซาบหรือเกาะกุมแห่งอาโปธาตุไม่มีเลย อาโปธาตุจึงไม่ถึงความเป็นโณภูฐัพพา รมณฺ์, เป็นอารมณ์ที่รู้ได้เฉพาะทางใจเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นธัมมารมณฺ์นั้น เทียว แล.

การจำแนกจิตที่รู้อารมณ์นั้น ๆ ทางทวารนั้น ๆ

ในอารมณ์ ๖ นั้น จิตที่เป็นไปทางจักขุทวารแม้ทุกดวง มีรูปเท่านั้นเป็น อารมณ์ และรูปนั้นเป็นปัจจุบันเท่านั้น.

อย่างนั้นเหมือนกัน แม้จิตที่เป็นไปทางโสตทวารเป็นต้น ก็มีสัททวะเป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจุบันเท่านั้น เป็นอารมณ์.

ส่วนจิตที่เป็นไปทางมโนทวารมีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ อย่าง ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และพ้นจากกาล ตามสมควร.

ส่วนจิตที่พ้นทวาร ที่เรียกกันว่า ปฏิสนธิ ภวังค์ จุตติ ก็มีอารมณ์ทั้ง ๖ อย่าง ที่ทวารทั้ง ๖ ในภพอื่น ถือเอาแล้วโดยมาก ตามสมควรแก่ความเกิดได้ เป็น ปัจจุบัน อดีต หรือบัญญัติ ที่นับว่่าเป็นกรรม กรรมนิมิต คตินิมิต.

คำอธิบายการจำแนกจิตที่รู้อารมณ์นั้น ๆ ทางทวารนั้น ๆ

คำว่า จิตที่เป็นไปทางจักขุทวาร ฯลฯ และรูปนั้นเป็นปัจจุบันเท่านั้น ความว่า เมื่อรูปมาถึงคลองจักขุทวาร เป็นเหตุให้ภวังค์ไหว ๒ ขณะแล้วดับไป ต่อจากนั้น ก็ย่อมมีจิตเป็นไปทางจักขุทวาร เป็นวิถิจิตที่เรียกว่า จักขุทวารวิถิจิต จิตตลอดทั้งวิถิ จับตั้งแต่ปัญญาทวาราวชชนะ จักขุวิญญาณ เป็นต้นไป ย่อมมีรูป ที่ถึงคลองจักขุทวารนั้นนั่นแหละ เป็นอารมณ์ และรูปนั้นเป็นอารมณ์ที่เป็น ปัจจุบันเท่านั้น คือ เนื่องอยู่ในขณะ ๓ ของตน กล่าวคือ อุปปาทขณะ - ขณะ เกิดขึ้น, ลูทธิขณะ - ขณะตั้งอยู่ และ ภวังค์คขณะ - ขณะแตกดับไป. อธิบายว่า กำลังเป็นไปเท่านั้น.

คำว่า อย่างนั้นเหมือนกัน ความว่า แม้จิตที่เป็นไปทางทวาร ๔ มีโส- ทวารเป็นต้น ก็พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้ เกี่ยวกับจักขุทวารนี้แหละ.

คำว่า ส่วนจิตที่เป็นไปทางมโนทวารมีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ อย่าง คือ จิตที่เป็นไปด้วยสามารถวิถิทางมโนทวาร ที่เรียกว่า มโนทวารวิถิจิต มีอารมณ์ได้ ๖ อย่าง มีรูปอารมณ์เป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจุบัน เป็นอดีตคือล่วงเลยภังคขณะไปแล้ว เป็นอนาคตคือยังไม่ถึงอุปปาทขณะของตน และมีอารมณ์ที่พ้นจากกาลอันได้แก่ พระนิพพาน และบัญญัติ ซึ่งได้ชื่อว่า เป็นกาลวิมุต (พ้นจากกาล) ก็เพราะเหตุที่ไม่มีความแตกดับนั้นเทียว. คำว่า ตามสมควร คือตามเหมาะสมแก่ความสามารถที่จะถือเอาธรรมนั้น ๆ เป็นอารมณ์ได้ แห่งจิตนั้น ๆ.

เป็นความจริงว่า บรรดากามาวจรจิต ๒๙ ดวง กามาวจรชวนจิต ๒๘ ดวง เว้นหสิตุปปาทจิต ย่อมมีอารมณ์ได้ ๖ อย่าง ที่เป็นไปในกาล ๓ และพ้นจากกาล ส่วนหสิตุปปาทจิต ย่อมมีอารมณ์ได้ ๖ อย่าง ทว่า เฉพาะที่เป็นไปในกาล ๓ เท่านั้น และที่เป็นปริตตรธรรม (กามาวจรธรรม) เท่านั้น เพราะท่านอาจารย์จັกกกล่าวไว้ว่า หสิตุปปาทจิตนั้น มีอารมณ์เฉพาะที่เป็นปริตตารมณ์โดยส่วนเดียวไว้.

ส่วนอภิญาณานจิตทั้งหลายที่เป็นไปโดยเป็นทิพยจักขุเป็นต้น มีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ อย่าง ที่เป็นไปในกาล ๓ และพ้นจากกาล ตามสมควร. ก็การจำแนกอารมณ์แห่งอภิญาณแต่ละอย่างที่แตกต่างกันนี้ จักมีแจ้งในปริจเฉทที่ ๙.

มหัคคตจิตทั้งหลาย เว้นอรุปาวจรจิตดวงที่ ๒ และดวงที่ ๔ มีบัญญัติ
ที่นับว่าเป็นกาลวิมุต (พ้นจากกาล) เป็นอารมณ์.

อรุปาวจรจิตดวงที่ ๒ และดวงที่ ๔ อันมีอรุปาวจรจิตดวงที่ ๑ และดวง
ที่ ๓ เป็นอารมณ์ ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นอดีต.

โลกุตตรจิตทั้งหลายมีพระนิพพานซึ่งเป็นกาลวิมุต เป็นอารมณ์ ฉะนั้น แล.

ท่านอาจารย์ ครั้นทำไว้ในใจว่า “ก็อารมณ์ของจิตที่พ้นทวาร เพราะความ
ที่เป็นไปโดยกิจมีปฏิสนธิเป็นต้น เหล่านั้น เป็นอารมณ์ที่วิถึจิตไหนๆ ในภพนี้ก็
ไม่เคยถือเอาเลย มิได้ถึงความเป็นอารมณ์เพราะเหตุที่เข้าถึงคลองทวาร เหมือน
อย่างที่ตั้งความเป็นอารมณ์ของอวิชชาจิต ทั้งจะเป็นปัจจุบันแต่อย่างเดียว
เหมือนอย่างอารมณ์ของชวนจิตที่เป็นไปทางปัญจทวารก็หาไม่ ทั้งจะเป็นอารมณ์
ที่เป็นไปเนื่องในกาล ๓ ก็ได้ หรือพ้นจากกาลก็ได้ เหมือนอย่างอารมณ์ของ
ชวนจิตทางมโนทวารก็หาไม่ ทั้งจะพ้นไปจากอารมณ์ที่สำเร็จชื่อตามกรรมอันเป็น
เหตุมา ว่า กรรม กรรมนิमित คตินิมิต ก็หาไม่ ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า “ส่วนจิตที่พ้น
ทวารที่เรียกกันว่า ปฏิสนธิ ฯลฯ ที่นับว่าเป็น กรรม กรรมนิमित คตินิมิต” ดังนี้.

ในคำนี้ มีอรรถาธิบายอย่างนี้ว่า จิตที่พ้นทวาร เพราะมิได้อาศัยทวาร
เป็นไป ที่เรียกว่า ปฏิสนธิ เพราะสืบต่อภพนี้เข้ากับภพก่อนก็ดี ที่เรียกว่า ภวังค์
เพราะความเป็นองค์แห่งภพก็ดี ที่เรียกว่า จุตติ เพราะเป็นเหมือนเคลื่อนจากภพ
ก็ดี มีอารมณ์ได้ ๖ อย่าง ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ทวารทั้ง ๖ คือที่จิตอันเป็นไปทาง
ทวารทั้ง ๖ ในเวลาใกล้ตายในภพอื่น คือในภพก่อนถัดไปจากภพนี้ ถือเอาแล้ว
คือกระทำให้เป็นอารมณ์แล้วนั้นแหละ โดยมาก คือโดยมากเป็นอารมณ์ที่จิตทาง
ทวาร ๖ ในภพอดีตถัดไปถือเอา ท่านใช้คำว่า “โดยมาก” ก็เพราะมิได้เป็น
อย่างนี้สิ้นเชิง เกี่ยวกับอารมณ์แห่งปฏิสนธิจิตของสัตว์ผู้เคลื่อนจากอสังขญีภพ
หาได้เป็นอารมณ์ที่จิตทางทวารไหน ๆ ในภพก่อนหน้านี้ได้ถือเอาแล้วไม่ เพราะ
ภพก่อนหน้านี้เป็นอสังขญีภพซึ่งเป็นภพที่ไม่มีจิต.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิตของสัตว์ผู้เคลื่อนจากอสังขญี-
ภพนั้น ปรากฏได้โดยอุบายใดเล่า? ขอดตอบว่า อารมณ์ที่นับว่า เป็นกรรมนิमित
เป็นต้น ย่อมปรากฏแก่สัตว์ผู้เคลื่อนจากอสังขญีภพ ด้วยอำนาจของกรรมเท่านั้น
นั้นเทียว กล่าวคือ กุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ได้ทำไว้ก่อนหน้าแต่ความ

บังเกิดในอสังขนิยามนั้นเทียว ย่อมบันดาลอารมณ์ที่นับว่าเป็นกรรมนิमितเป็นต้น ให้ปรากฏแก่ปฏิสนธิจิตของสัตว์ผู้เคลื่อนจากอสังขนิยามนั้น พร้อมกับกับปฏิสนธิจิตนั้น นั้นเทียว จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ธรรมปาละ ครั้นได้ตั้งคำถาม ถึงเหตุแห่งปฏิสนธิจิตของสัตว์ผู้เคลื่อนจากอสังขนิยามแล้ว ก็ได้กล่าวถึงความปรากฏแห่งอารมณ์ของปฏิสนธิจิต เพราะอำนาจกรรมอย่างเดียวเท่านั้น ไว้ใน ปกรณ์-สังขสังเขป ว่า :-

ภวนตรกตัม กมฺมํ

ยโมกาสํ ลภเ ยโต

โหติ สา สนฺธิ เตเนว

อุปฺภูตฺวาปิโตจเร

แปลว่า: กรรมที่ทำไว้ในภพก่อนอันใด พึงได้โอกาส ปฏิสนธินั้นย่อมมีได้ เพราะกรรมนั้น ในอารมณ์ที่กรรมนั้น เท่านั้น ทำให้ปรากฏ ดังนี้.

บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเรื่องที่แสดงอารมณ์ของจิตที่พ้นจากทวารนี้ คำว่า “ที่ทวารทั้ง ๖ ถือเอาแล้ว” นี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาอารมณ์ที่ชวนจิตอันเป็นไปในเวลาใกล้ตายในภพก่อนถือเอาแล้วนั้นเทียว เพราะเหตุนี้ นั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ใน ปกรณ์ปรมัตถวินิจจย ในเรื่องนี้นั้นแหละว่า

มรณาสฺนุสฺตฺตสฺส

ยโถปฺภูตฺวาปิโตจเร

จทฺวาเรสุ ตมารพฺภ

ปฺปฏิสนฺธิ ภวนฺตเร

แปลว่า: สำหรับสัตว์ผู้ใกล้ตาย ย่อมมีปฏิสนธิในภพถัดไป ปรารภเอาอารมณ์ตามที่ปรากฏทางทวาร ๖ นั้น ดังนี้.

ด้วยคำว่า เป็นปัจจุบัน เป็นต้น ท่านอาจารย์ปฏิเสธอารมณ์ของปฏิสนธิที่เป็นอนาคต เพราะว่าอารมณ์ที่เรียกว่า กรรม นั้น ก็ได้แก่ กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่สัตว์ได้ทำไว้ก่อน จึงเป็นอดีตอย่างเดียว, กรรมนิमित อันเป็นอุปกรณ์ที่สัตว์ใช้ทำกุศลกรรมบ้าง อกุศลกรรมบ้างนั้น ก็ล้วนแต่เป็นสิ่งที่สัตว์เคยใช้สอยมาก่อนหน้านั้นบ้าง กำลังใช้สอยคือกำลังรับรู้อยู่ในเวลาใกล้ตายนั้นบ้าง จึงนับว่าเป็นอารมณ์อดีตบ้าง เป็นอารมณ์ปัจจุบันบ้าง ก็ถ้าหากว่าสัตว์ผู้ใกล้ตายนั้นเป็น ฉานลาภี ฉานไม่เสื่อม จะเข้าถึงพรหมโลกหลังตาย เฉพาะกรรมนิमितเท่านั้น

ย่อมปรากฏในเวลาใกล้ตาย ได้แก่ พวกกรรมฐานบัญญัติทั้งหลายมีปฐมวิกสิตนินิมิตเป็นต้น ซึ่งพ้นจากกาลบ้าง มหัคคตธรรมมีอากาสนัญญาตนิญญาณเป็นต้น ซึ่งเป็นอดีตเท่านั้นบ้าง ตามสมควรแก่ฌานที่ได้ ส่วน คตินิมิต มีภาพหญิงมีครรภ์แก่เป็นต้น ซึ่งเป็นเพียงรูปารมณอย่างเดียว มาถึงคลองมโนทวารในเวลาใกล้ตายนั้น ก็เป็นปัจจุบันอย่างเดียวกับเท่านั้น ก็เป็นอันว่าอารมณ์ของปฏิสนธิที่เป็นอนาคตไม่มี.

ถามว่า ท่านจกกล่าวไว้ (ในปริจเฉทที่ ๕) ว่า ปฏิสนธิ ภวังค์ และจติของสัตว์ในชาติเดียวกันเป็นอย่างเดียวกัน มีอารมณ์เป็นอันเดียวกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น ถ้าหากว่าปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีตไซ้ ภวังค์ และจติก็ย่อมมีอารมณ์เป็นอดีตด้วย ถ้าหากปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบันไซ้ ภวังค์ และจติย่อมมีอารมณ์เป็นปัจจุบันด้วย อย่างนี้เป็นต้น ใช่หรือไม่

ตอบว่า หามิได้ ก่อนอื่น คำว่า “มีอารมณ์เป็นอันเดียวกัน” มีคำอธิบายอย่างนี้ว่า ถ้าหากปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นกรรม, ภวังค์ และจติก็ย่อมมีอารมณ์เป็นกรรมอันเดียวกันนั้นนั่นแหละ ถ้าหากว่าปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นกรรมนิमित, ภวังค์ และจติ ก็ย่อมมีอารมณ์เป็นกรรมนิमितอันเดียวกันนั้น นั่นแหละ อย่างนี้เป็นต้น. คำนี้มีได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับกาล เพราะว่าปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ แม้ว่ามีอารมณ์เดียวกัน ไม่แตกต่างกัน โดยสภาวะ อารมณ์นั้นก็มิใช่ว่าจะต้องมีกาลเหมือนกันเสมอไป กล่าวคือ ถ้าหากว่าปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีต ภวังค์และจติที่เกิดต่อมาก็ย่อมมีอารมณ์เป็นอดีต ข้อนี้ไม่ต้องสงสัย แต่ถ้าหากว่าปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ภวังค์อย่างมาก ๓-๔ ขณะก็ตามติดพันปฏิสนธิ ก็ย่อมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะเป็นไปในอารมณ์ที่ยังมีอายุเหลืออยู่ ยังไม่ล่วงเลยขณะของตน ส่วน ภวังค์ที่เป็นไปต่อจากนั้น และจติ ย่อมมีอารมณ์เป็นอดีต เพราะปรารภเอาอารมณ์ที่หมดอายุแล้ว ล่วงเลยขณะทั้ง ๓ มีอุปาทขณะของตนไปแล้ว เพราะฉะนั้นก็กล่าวได้ว่า ถ้าหากปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ภวังค์ย่อมมีอารมณ์เป็นปัจจุบันบ้าง เป็นอดีตบ้าง ส่วนจติมีอารมณ์เป็นอดีตอย่างเดียว ก็ถ้าหากว่าอารมณ์ของปฏิสนธินั้นไม่เนื่องกับกาล คือ เป็นกาลวิมุตเพราะเป็นบัญญัติ เมื่อเป็นเช่นนั้น อารมณ์ของภวังค์ทั้งหลายของจติ ก็ย่อมเป็นบัญญัตินั้นนั่นแหละ ไม่แปลกกัน

เพื่อความแจ่มแจ้งเกี่ยวกับอารมณ์ที่เนื่องด้วยกาลของจิตที่พ้นจากทวารนี้ อีกสักหน่อยหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบความที่ท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับเรื่องนี้ใน **วิสุทธิ-มรรค** เกิด ซึ่งพอจะประมวลความที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคนั้นมาแสดงไว้ในที่นี้ได้ดังนี้ว่า :-

โดยสังเขป ปฏิสนธิมีอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกาล ๓ อย่าง คือ อารมณ์ที่เป็นอดีต อารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน และอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ ปฏิสนธิของอสังขยสัตว์ไม่มีอารมณ์ เพราะไม่ใช่จิต

ในปฏิสนธิเหล่านั้น วิญญาณัญญาตนะปฏิสนธิของสัตว์ผู้กำลังเข้าถึงอรุพพหมีชั้นวิญญาณัญญาตนะและเนวสัญญานาสัญญาตนะปฏิสนธิของสัตว์ผู้กำลังเข้าถึงอรุพพหมีชั้นเนวสัญญานาสัญญาตนะ ย่อมมีอารมณ์เป็นอดีตอย่างเดียว เพราะวิญญาณัญญาตนะปฏิสนธิ มีอากาศัญญาตนะวิญญาณ ซึ่งในอดีต เป็นอารมณ์ ส่วนเนวสัญญานาสัญญาตนะปฏิสนธิ มีอากิญจัญญาตนะวิญญาณ ซึ่งเป็นอดีต เป็นอารมณ์

กามาวจรปฏิสนธิทั้ง ๑๐ ล้วนมีอารมณ์เป็นกามธรรม จึงมีอารมณ์เป็นอดีตก็ได้ มีอารมณ์เป็นปัจจุบันก็ได้

ส่วนปฏิสนธิที่เหลือ คือ มหัคคตปฏิสนธิที่เว้นวิญญาณัญญาตนะปฏิสนธิ และเนวสัญญานาสัญญาตนะปฏิสนธิ มีอารมณ์เป็นบัญญัติ คือ เป็นกรรมฐานบัญญัติมีปฏิวิถินเป็นต้น

ก็ปฏิสนธิที่เป็นไปในอารมณ์ ๓ อย่าง คือ อารมณ์ที่เป็นอดีต ที่เป็นปัจจุบัน และที่เป็นบัญญัติ ตามประการดังกล่าวมานี้ เพราะเหตุที่เป็นไปถัดไปจากจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต หรือมีอารมณ์เป็นบัญญัติ ด้วยว่าจิตที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันไม่มี เพราะฉะนั้น ก็พึงทราบ อาการที่เป็นไปเกี่ยวกับสุคติและทุคติ แห่งปฏิสนธิที่มีอารมณ์ ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ในลำดับถัดไปจากจิตอันมีอารมณ์ ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่อไปเกิด

ลำดับแรก สำหรับสัตว์ผู้ละจากสุคติชั้นกามาวจรแล้วเข้าถึงทุคติ ย่อมมีความเป็นไปอย่างนี้ คือ

สำหรับเขาผู้ทำกรรมชั่วเอาไว้แล้ว ขณะที่ยังนอนอยู่บนเตียงมรณะ กรรมชั่วตามที่ได้สั่งสมไว้ หรือว่ากรรมนิमित มีภาพนุ หอก หลาว เป็นต้น ที่ใช้ทำกรรมชั่ว

มาก่อนหน้านั้น ย่อมมาถึงคลองมโนทวาร ตามพระบาลีที่ว่า “**ตานิสฺส ตมฺหิ สมเย โอลมฺพนฺติ**” - **บาปกรรมเหล่านั้นย่อมปรากฏแก่เขาในสมัยนั้น**” ดังนี้เป็นต้น จุติจิตย่อมเกิดขึ้น ในลำดับแห่งขวนวิถีสี่ที่มี ตทาลัมพะณะเป็นที่สุดที่เกิดขึ้นปรารภกรรมชั่วนั้น กระทำอากรรมของภวังค์ให้เป็นอากรรมแล้วดับไป เมื่อจุติจิตนั้นดับไปแล้ว ปฏิสนธิจิตก็ตั้งขึ้นในขุนคติ ปรารภเอากรรม หรือกรรมนิमितอันมาถึงคลองทวารในภพก่อนตอนใกล้ตายนั้นนั่นแหละ เป็นอากรรม ด้วยอำนาจการทำให้ น้อมไปในอากรรมนั้น แห่งกำลังของกิเลสที่ยังไม่ตัดขาด ที่กล่าวมานี้ชื่อว่า **ปฏิสนธิมีอากรรมเป็นอดีต ในลำดับถัดไปจากจุติจิตอันมีอากรรมเป็นอดีต**

ในสมัยใกล้ตายของอีกคนหนึ่ง **ทุดตินิมิต** มีภาพเปลวไฟเป็นต้น อันเป็นเครื่องหมายประจำนรกเป็นต้น ย่อมมาสู่คลองมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งกรรมชั่ว ซึ่งมีประการอันได้กล่าวแล้วนั้นเทียว เมื่อภวังค์เกิดขึ้นไหวตัว ๒ ขณะแล้วดับไป วิถีสี่จิต ๓ ประเภท คือ อาวัชชนะ ๑ ขณะ, ขวนะ ๕ ขณะ เพราะมีกำลังอ่อน ด้วยมีเอาในเวลาใกล้ตาย และตทาลัมพะณะ ๒ ขณะ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา ต่อจากนั้น จุติจิตดวงหนึ่งก็เกิดขึ้น กระทำอากรรมของภวังค์ให้เป็นอากรรม ด้วยคำพูดเพียงแค่นี้ ย่อมจัดได้ว่ามีขณะจิตนับตั้งแต่ภวังค์ไหวขณะแรกไปล่วงไปแล้ว ๑๑ ขณะ ต่อจากนั้นไป ปฏิสนธิจิตจึงเกิดขึ้นแก่เขา ในอากรรมที่มีอายุเหลือ ๕ ขณะ จิตนั้น นั่นแหละ (อากรรมที่เป็นรูปธรรม มีอายุเท่ากับความเป็นไปของจิต ๑๗ ขณะ, อากรรมมีอายุล่วงไปแล้วเท่ากับ ๑ ขณะจิตก่อน เหลืออยู่เท่ากับ ๑๖ ขณะ จิตจึงถึงคลองทวารเป็นเหตุให้ภวังค์ไหวขึ้น) ที่กล่าวมานี้ชื่อว่า **ปฏิสนธิมีอากรรมเป็นปัจจุบันในลำดับถัดไปจากจุติจิตอันมีอากรรมเป็นอดีต**

ในสมัยใกล้ตายของอีกคนหนึ่ง อากรรมต่ำทราวมอันเป็นเหตุแห่งกิเลส มีราคะเป็นต้น ย่อมมาสู่คลองทางทวาร ๕ ทวารใดทวารหนึ่ง ให้เขาได้เห็นอยู่เป็นต้น วิถีสี่จิตทางทวารนั้น ๆ ย่อมเป็นไปตามลำดับ เมื่อวิภูฐัพพะณะสิ้นสุดลง ขวนจิต ๕ ขณะ เพราะมีกำลังอ่อน ด้วยมีเอาในเวลาใกล้ตาย และตทาลัมพะณะ ๒ ขณะ ย่อมเกิดขึ้น ต่อจากนั้น จุติจิตก็เกิดขึ้นกระทำอากรรมของภวังค์ให้เป็นอากรรม ด้วยคำพูดเพียงเท่านี้ ก็เป็นอันว่า มีขณะจิตล่วงไปแล้ว ๑๕ ขณะ

° ม.อ. ๑๔/๓๑๓

คือภวังค์ที่ไหว ๒ ขณะ อวิชชชะ ๑ ขณะ ทัสสนะเป็นต้น ๑ ขณะ สัมปฏิจ-
ฉันทะ ๑ ขณะ สันตีรณะ ๑ ขณะ โภจวิภังคะ ๑ ขณะ ชวนะ ๕ ขณะ ตทา-
ลัมพะ ๒ ขณะ จุตติจิต ๑ ขณะ ลำดับนั้นแล ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นในอารมณ์
ที่มีอายุเหลือเพียง ๑ ขณะจิตนั้น นั้นแหละ ที่กล่าวมาแม้นี้ ก็ชื่อว่า **ปฏิสนธิ**
อารมณ์เป็นปัจจุบันในลำดับถัดไปจากจตุตถจิตอันมีอารมณ์เป็นอดีต ที่กล่าว
มานี้ คืออาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิในทุกจิตที่มีอารมณ์เป็นอดีต และที่มีอารมณ์
เป็นปัจจุบัน ในลำดับถัดไปจากจตุตถจิตในสุคติชั้นกามาวจรอันมีอารมณ์เป็นอดีต

สำหรับสัตว์ผู้ละจากทุกติแล้วเข้าถึงสุคติชั้นกามาวจร ผู้สั่งสมกรรมที่หาโทษ
มิได้ คือเป็นกุศล ไว้ ก็พึงทราบคำทั้งหมด ตามนัยข้างต้นนั้นแหละ โดยวางคำ
พูดฝ่ายดีเข้าไปแทนฝ่ายชั่วว่า “กรรมที่หาโทษมิได้ตามที่ได้สั่งสมไว้ หรือว่ากรรม-
นิमित มีภาพจิรวเป็นต้น ที่ใช้ทำกรรมดีก่อนหน้านั้น ย่อมมาถึงคลองมโนทวาร”
เป็นต้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั้นเทียว ที่กล่าวมานี้คืออาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิ
ในสุคติ ที่มีอารมณ์เป็นอดีต และเป็นปัจจุบันในลำดับถัดไปจากจตุตถจิตในทุคติอัน
มีอารมณ์เป็นอดีต

สำหรับสัตว์ผู้จะละจากสุคติชั้นกามาวจร แล้วเข้าถึงสุคติชั้นกามาวจร หรือ
ชั้นรูปาวจร อรูปาวจร ผู้สั่งสมกรรมอันหาโทษมิได้ไว้ ซึ่งนอนอยู่บนเตียงมรณะ
หากจะเข้าถึงสุคติชั้นกามาวจร **กุศลกรรม** ที่ได้สั่งสมไว้ หรือว่า **กรรมนิमित** ย่อม
มาถึงคลองมโนทวาร เมื่อขวนวิถีที่มีตทาลัมพะเป็นที่สุด หรือที่มีชวณะล้วน ๆ
ซึ่งเกิดขึ้นปรารภเอากุศลกรรม หรือกรรมนิमितนั้นเป็นอารมณ์ สิ้นสุดลง จุตติจิต
ย่อมเกิดขึ้นกระทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์แล้วดับไป ถัดจากนั้น ปฏิสนธิ-
จิตก็ย่อมเกิดขึ้นปรารภเอากุศลกรรม หรือกรรมนิमितนั้นเป็นอารมณ์, หากจะ
เข้าถึงสุคติชั้นรูปาวจร หรือชั้นอรูปาวจร เฉพาะ **กรรมนิमित** คือ อารมณ์ของ
ฌานที่ได้ มีปฏิวิกสิตเป็นต้น แต่อย่างเดียวก่อนนั้น ย่อมมาถึงคลองมโนทวาร
ด้วยว่าอารมณ์ของฌานแม้ทั้งสิ้น จัดเป็นกรรมนิमितอย่างเดียว เมื่อขวนวิถีที่มี
แต่ชวณะล้วน ๆ (คือไม่มีตทาลัมพะ) ซึ่งเกิดขึ้นปรารภเอากุศลกรรมนิमितนั้นเป็น
อารมณ์สิ้นสุดลง จุตติจิตก็ย่อมเกิดขึ้นกระทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์แล้ว
ดับไป ต่อจากนั้นไป ปฏิสนธิจิตก็ย่อมเกิดขึ้น ปรารภเอากุศลกรรมนิमित คือ อารมณ์
ของฌานที่ได้นั้นเป็นอารมณ์ ที่กล่าวมานี้ ชื่อว่า **ปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีต หรือ**

มีอารมณ์เป็นบัญญัติ (กรรมฐานบัญญัติ) ในลำดับแห่งจิตอันมีอารมณ์เป็นอดีต

ในสมัยใกล้ตายของอีกคนหนึ่ง **สุคตินิมิต** กล่าวคือ ภาพหญิงมีครรภ์แก่ หรือภาพท้องมารดาในมนุษยโลก หรือว่าภาพอุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ เป็นต้น ในเทวโลก ย่อมมาถึงคลองมโนทวาร ด้วยอานุภาพแห่งกามาวจรกุศลกรรม ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ในลำดับถัดไปจากจิตจิต ตามลำดับจิตที่ได้แสดงแล้วในทุกคตินิมิตนั้นแหละ ที่กล่าวมานี้ ชื่อว่า **ปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ในลำดับถัดไปจากจิตจิตอันมีอารมณ์เป็นอดีต**

ในสมัยใกล้ตายของอีกคนหนึ่ง พวกญาติทั้งหลายน้อมอารมณ์ ๕ อย่าง เข้าไปทางทวาร ๕ คือ น้อมรูปารมณฺ์เข้าไป โดยเกี่ยวกันเป็นช่อดอกไม้ ธง ผืนผ้า เป็นต้น โดยบอกว่า “นี่แน่ะพ่อ นี่เป็นเครื่องพุทธานุชา พวกเราทำเพื่อประโยชน์แก่ตัวพ่อ ขอพ่อจงทำใจให้เลื่อมใสเถิด” ดังนี้บ้าง น้อมสังขารมณฺ์เข้าไป โดยเกี่ยวกับการพึงธรรม การบูชาด้วยเครื่องดนตรี เป็นต้นบ้าง, น้อมรสารมณฺ์เข้าไป โดยเกี่ยวกับเป็นน้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น โดยบอกว่า “นี่แน่ะพ่อ พ่อจงลิ้มเถิด สิ่งนี้เป็นไทยธรรมที่พวกเราจะถวาย เพื่อประโยชน์แก่ตัวพ่อ” ดังนี้บ้าง น้อมโณรัฐัพพารมณฺ์เข้าไป โดยเกี่ยวกับเป็นผ้าจีณะ ผ้าโสमार เป็นต้น โดยบอกว่า “นี่แน่ะพ่อ พ่อจงสัมผัสเถิด สิ่งนี้เป็นไทยธรรมที่พวกเราจะถวาย เพื่อประโยชน์แก่ตัวพ่อ” ดังนี้บ้าง เมื่ออารมณ์ มีรูปารมณฺ์ เป็นต้น นั้น ถึงคลองทวารนั้น ๆ แล้ว เมื่อโณรัฐัพพะเกิดขึ้นดับไปแล้วตามลำดับ ชวณะซึ่งมี ๕ ชณะ เพราะมีกำลังอ่อน ด้วยมีเอาในเวลาใกล้ตาย และตทาลัมพะ ๒ ชณะ ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา นั้น ต่อจากนั้นจิตจิตก็เกิดขึ้น กระทำอารมณ์ของภวังคิให้เป็นอารมณ์แล้วดับไป ถัดจากนั้นไป ปฏิสนธิจิตก็ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ที่ตั้งอยู่ขณะจิตเดิวนั้น นั้นแหละ ที่กล่าวมาแม้นี้ ก็ชื่อว่า **ปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ในลำดับถัดไปจากจิตจิตอันมีอารมณ์เป็นอดีต**

ส่วนในสมัยใกล้ตายของอีกคนหนึ่ง ผู้ดำรงอยู่ในสุคติขั้นรูปาวจร หรือขั้นอรุปาวัจร ด้วยอานุภาพแห่งฌาน แต่เพราะสิ้นกำลังฌาน กามาวจรกุศลกรรมกรรมนิมิต หรือคตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมมาถึงคลองมโนทวาร เมื่อวิจิตทางมโนทวารอันเป็นไปในอารมณ์ มีกามาวจรกุศลกรรมเป็นต้น นั้น สิ้นสุดแล้ว จิตจิตก็เกิดขึ้นกระทำอารมณ์ของภวังคิให้เป็นอารมณ์, ในที่สุดแห่งจิตจิต

ปฏิสนธิก็ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ในอารมณ์มีกามาจรกุตลกรรมเป็นต้น นั้น
นั้นแหละ นับเนื่องในสุคติชั้นกามาจร อนึ่ง เขานั้น อาศัยอำนาจของฌาน
ที่ยังรักษาไว้ได้ หรือฌานอื่น กรรมนิมิตมีปฏิวัติเป็นต้นก็ดี มหัคคตจิตก็ดี
ย่อมมาถึงคลองมโนทวาร เมื่อวิถิจิตทางมโนทวารอันเป็นไปในอารมณ์ มีปฏิวิ-
กสิณเป็นต้น นั้น สิ้นสุดลงแล้ว จุติจิตก็เกิดขึ้นกระทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็น
อารมณ์ ในที่สุดแห่งจุติจิต ปฏิสนธิก็ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในอารมณ์ มีปฏิวิ-
กสิณเป็นต้น นั้น นั้นแหละ นับเนื่องในสุคติชั้นรูปาวจร หรือชั้นอรูปาจรตาม
สมควรแก่อำนาจของฌานที่มี

อีกอย่างหนึ่ง อารมณ์ที่ประณีตอันเป็นเหตุอุบัติแห่งกุศล ย่อมมาถึงคลอง
จักขุทวาร หรือโสตทวาร ทวารใดทวารหนึ่ง เมื่อวิถิจิตทางจักขุทวารเป็นต้น เป็น
ไปตามลำดับ เมื่อวิภูฐัพพะสิ้นสุดลง ชวณะก็ย่อมเกิดขึ้น ๕ ชวณะ เพราะมี
กำลังอ่อน ด้วยมีเอาในเวลาใกล้ตาย ก็แต่ว่าผู้ตั้งอยู่ในคติที่เป็นมหัคคตะ ย่อม
ไม่มีตทาลัมพะเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จุติจิตย่อมเกิดขึ้นในทันทีที่ชวณะชวณะที่ ๕
สิ้นสุดลง กระทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์ ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิต
ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น นับเนื่องเข้าไปในสุคติชั้นกามาจร เท่าที่กล่าวมานี้
ชื่อว่า ปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีต ปัจจุบัน หรือบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน
ลำดับถัดไปจากจุติจิตในสุคติซึ่งมีอารมณ์เป็นบัญญัติ

พึงทราบปฏิสนธิที่มีในลำดับถัดไปจากอรูปัจติ โดยทำนองเดียวกันนี้เกิด

ก็อาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิในลำดับถัดไปจากอรูปัจตินี้ กล่าวได้ว่าเป็น
อาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่มีอารมณ์เป็นอดีต (คือ แห่งวิญญาณัญญาตนปฏิสนธิ
ที่มีอกาสาณัญญาตนวิญญาณเป็นอารมณ์ และเนวสัญญาตนัญญาตนปฏิสนธิ
ที่มีอกาภิญัญญาตนวิญญาณเป็นอารมณ์), ที่เป็นบัญญัติ, หรือที่เป็นปัจจุบัน
ในลำดับถัดไปจากจุติจิตในสุคติชั้นมหัคคตะที่มีอารมณ์เป็นอดีต หรือบัญญัติ

ส่วนสำหรับบุคคลผู้มีกรรมชั่ว ผู้ตั้งอยู่ในทุกติ กรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิต
นั้น ซึ่งทว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นเหตุอุบัติแห่งอกุศล ย่อมมาสู่คลองมโนทวารบ้าง
ปัญจทวารบ้าง ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั้นแหละ ต่อจากนั้น เมื่อจุติจิตดับไป
ตามลำดับแล้ว ปฏิสนธิที่นับเนื่องในทุกติย่อมเกิดขึ้นแก่เขานั้น มีอารมณ์เหล่านั้น

อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่กล่าวมานี้ คือ อาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่มีอารมณ์ เป็นอดีต หรือปัจจุบัน ในลำดับแห่งจุดจิตในบุคคล อันมีอารมณ์เป็นอดีต

ก็เป็นอันท่านได้แสดงความเป็นไปเนื่องด้วยอารมณ์แห่งปฏิสนธิวิญญาณ ทั้ง ๑๙ ดวงแล้ว ด้วยคำพูดเพียงเท่านั้น

ก็ในคำว่า ที่นับว่า เป็นกรรม กรรมนิमित คตินิมิต นี้ บัณฑิตพึงทราบ ความพิสดาร โดยเกี่ยวกับธรรมที่เป็นอารมณ์ โดยเกี่ยวกับความเป็นไปอันเนื่อง ด้วยกาล และทวาร ในคำอธิบายปริเฉทที่ ๕ ข้างหน้านั้นเถิด

การจำแนกประเภทและจำนวนอารมณ์ที่จิตนั้น ๆ จะพึงรู้ได้

ในจิตเหล่านั้น จักขุวิญญาณเป็นต้น ก็มีรูปเป็นต้น แต่ละอย่างเท่านั้น เป็น อารมณ์ ตามลำดับ

ส่วนมโนธาตุ ๓ มีอารมณ์ได้ ๕ อย่าง มีรูปเป็นต้น

กามาวจรวิบากจิตที่เหลือ และหสนจิต มีอารมณ์ที่เป็นกามาวจรอย่างเดียว แม้โดยอาการทั้งปวง

อกุศลจิตทั้งหลาย และกามาวจรชวนจิตที่วิปยุตจากญาณ มีอารมณ์ได้ ทุกอย่าง เว้นอารมณ์ที่เป็นโลกุตตระ

กามาวจรกุศลจิตที่สัมปยุตกับญาณ และอภิญาณกุศลจิตที่นับว่าเป็น ปัญจมถาน มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง เว้นอรหัตตมรรคและอรหัตตผล

กามาวจรกิริยาจิตที่สัมปยุตกับญาณ และอภิญาณกิริยาจิตกับวิภูษัพพนจิต มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง แม้โดยประการทั้งปวง

ในอรุปาวจรจิตทั้งหลาย อรุปาวจรจิตดวงที่ ๒ และดวงที่ ๔ มีมหัคคต- ธรรมเป็นอารมณ์ ส่วนมหัคคจิตที่เหลือแม้ทุกดวง มีบัญญัติเป็นอารมณ์

โลกุตตรจิตทั้งหลาย มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ฉะนั้นแล

คำอธิบายการจำแนกประเภทและจำนวนอารมณ์ที่จิตนั้น ๆ จะพึงรู้ได้ อธิบายการรู้อารมณ์ของวิญญาณ ๕ ทั้ง ๒ ฝ่าย

คำว่า จักขุวิญญาณเป็นต้น ก็มีรูปเป็นต้น แต่ละอย่างเท่านั้น เป็น อารมณ์ ตามลำดับ ความว่า วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ทั้ง ๒ ฝ่าย แต่ละดวงก็มีเฉพาะรูปเป็นต้นแต่อย่างเดียวเท่านั้นเป็นอารมณ์ ตามลำดับอารมณ์

อย่างนี้ คือ จักขุวิญญานก็มีเฉพาะรูปแต่อย่างเดียวนั้นเป็นอารมณ์ ฯลฯ
กายวิญญานก็มีเฉพาะโณภูริัพพรรณแต่อย่างเดียวนั้นเป็นอารมณ์ ดังนี้

อธิบายการรู้อารมณ์ของมโนธาตุ

จิต ๓ ดวง คือ ปัญจทวาราวชชนะ ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๒ ชื่อว่า มโนธาตุ เพราะเป็นธาตุ คือ เป็นวิญญานธาตุที่สักแต่ว่ารู้อารมณ์ได้เท่านั้น ไม่ได้มีอากา
รรู้ที่พิเศษในอารมณ์นั้น เหมือนอย่างพวกมโนวิญญานธาตุทั้งหลาย ก็มโนธาตุ
ทั้ง ๓ นี้ รู้อารมณ์ได้ ๕ อย่าง อย่างนี้ คือ

ปัญจทวาราวชชนะ เมื่อเป็นไปทางจักขุทวาร ในคราวที่มีรูปารมณมาถึง
คลองจักขุทวาร เป็นปุเรจาริก (เที่ยวไปข้างหน้า) แห่งจักขุวิญญาน ก็ย่อมมีรูป
(ภาพ) เป็นอารมณ์ เมื่อเป็นไปทางโสตทวารเป็นต้น ในคราวที่มีสัททารมณ
เป็นต้น มาถึงคลองโสตทวารเป็นต้น เป็นปุเรจาริกแห่งโสตวิญญานเป็นต้น ก็
ย่อมมีสัททะ (เสียง) เป็นต้น เป็นอารมณ์

สัมปฏิจฉันนะทั้ง ๒ เมื่อเกิดขึ้นรับอารมณ์ คือ รูปารมณที่จักขุวิญญาน
นั้นเห็นแล้ว ก็ชื่อว่ามีรูปเป็นอารมณ์ เมื่อเกิดขึ้นรับอารมณ์มีสัททารมณเป็นต้น
ที่โสตวิญญานเป็นต้น ได้ยินแล้วเป็นต้น ก็ชื่อว่ามีสัททะเป็นต้น แต่ละอย่างนั้น ๆ
เป็นอารมณ์ รวมความว่า มโนธาตุ ๓ นี้ รู้อารมณ์ได้ ๕ อย่าง เว้นธัมมารมณ
อย่างเดียวนั้น ฉะนี้แล

อธิบายการรู้อารมณ์ของกามาวจรวิบากจิตที่เหลือ และหสนจิต

คำว่า กามาวจรวิบากจิตที่เหลือ ได้แก่ กามาวจรวิบากจิตทั้งหลาย คือ
สันตีรณจิต ๓ ดวง มหาวิบาก ๘ ดวง รวมเป็น ๑๑ ดวง อันเหลือจากกามาวจร-
วิบากจิต ๑๒ ดวง คือ วิญญาน ๕ ทั้ง ๒ ฝ่าย และสัมปฏิจฉันนจิต ๒ ดวง ที่ได้
กล่าวแล้ว

คำว่า และหสนจิต คือ และหสิตุปปาทจิตอันเป็นเหตุกิริยาของพระ
ชีณาสพเท่านั้น

คำว่า มีอารมณ์ที่เป็นกามาวจรอย่างเดียว แม้โดยอาการทั้งปวง ความ
ว่า จิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ แม้เป็นประเภทมโนวิญญานธาตุ สามารถเป็นไปทาง

ทวาร ๖, บางดวงเป็นไปพันทวารในคราวทำปฏิสนธิกิจเป็นต้น จึงมีอารมณ์แม้ทั้ง ๖ ได้ก็ตาม อารมณ์เหล่านั้นล้วนมีสภาวะเป็นกามาวจร

อธิบายว่า ก่อนอื่น ในบรรดาวิปากจิต ๑๑ ดวง **สันตிரณจิต ๓** ดวง ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๕ มีรูปารมณเป็นต้น โดยกิจ คือ สันตிரณะ และตทาลัมพะนะทางทวาร ๖, ย่อมเป็นไปในรัมมารมณ โดยกิจ คือ ตทาลัมพะนะอย่างเดียว ทางมโนทวาร

สันตிரณจิต ๒ ดวง ที่สหระตด้วยอุเบกขา ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๖ โดยกิจ มีปฏิสนธิเป็นต้น อันพันทวาร

มหาวิปาก ๘ ดวง ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๖ โดยกิจ คือ ตทาลัมพะนะทางทวาร ๖, ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๖ โดยกิจ มีปฏิสนธิ เป็นต้น อันพันทวารก็อารมณ์ทั้ง ๖ นั้นเทียว ของวิปากจิตเหล่านี้ ล้วนเป็นกามาวจร เพราะวิปากเหล่านี้บังเกิดจากกรรมที่สำเร็จด้วยกามตัณหา ดังได้กล่าวแล้ว

ส่วน **หสนจิต (หสิตุปปาทจิต)** ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๖ ที่ล้วนเป็นกามาวจรทางทวารทั้ง ๖ แก่พระชินาสพ อย่างนี้คือ

ย่อมเป็นไปในรูปารมณแก่พระชินาสพ ผู้เห็นสถานที่ที่เหมาะสมแก่การบำเพ็ญเพียร เป็นต้น แล้วยินดีอยู่ว่า “เราได้สถานที่ที่ที่เหมาะสมที่จะอยู่ได้โดยสะดวกในอัตภาพปัจจุบันนี้แล้ว” ดังนี้ เป็นต้น

ย่อมเป็นไปในสัททารมณ แก่พระชินาสพผู้ได้ยินเสียงดัง ในสถานที่ที่เขาแบ่งสิ่งของกัน แล้วยินดีอยู่ว่า “ต้นหาที่ละโมบเห็นปานฉะนี้ เราละได้แล้ว” ดังนี้ เป็นต้น

ย่อมเป็นไปในคันธารมณ แก่พระชินาสพผู้ยินดีอยู่ในเวลาที่บูชาพระเจดีย์ด้วยของหอม เป็นต้น

ย่อมเป็นไปในรสารมณ แก่พระชินาสพผู้ยินดีอยู่ในเวลาที่แบ่งบิณฑบาตอันถึงพร้อมด้วยรส แล้วบริโภคอยู่ร่วมกันกับภิกษุผู้ประพฤติพรหมจรรย์เสมอกันทั้งหลาย

ย่อมเป็นไปในโณฐัพพารมณ แก่พระชินาสพผู้ยินดีอยู่ในเวลาที่ทำภิกษมาจาริกวัตร มีอุปัชฌายวัตรเป็นต้น ให้เต็ม

ย่อมเป็นไปในอัมมารมณฺ์ แก่พระชีณาสพผู้ปรารภกามาจรธรรม ที่ถือเอา แล้วด้วย บุพเพนิวาสญาณเป็นต้น แล้วยินดีอยู่ ดังนี้ พึงทราบคำอธิบายเกี่ยวกับความเป็นไปของหสนจิตส่วนที่เหลือตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในปริจเฉทที่ ๑ นั้นเที่ยว

อธิบายการรู้อารมณฺ์แห่งจิต ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง และกามาจรชวนจิตที่วิปยุตจากญาณ ๘ ดวง

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า “จิต ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง และกามาจรชวนจิตที่วิปยุตจากญาณรวม ๘ ดวง ไม่อาจที่จะเป็นไปปรารภเอา โลกุตตรธรรมทั้งหลายเป็นอารมณฺ์ได้ เพราะอกุศลจิตทั้งหลายเป็นธรรมชาติ มัวหมอง ไม่คู่ควรแก่อารมณฺ์ที่เป็นโลกุตตรธรรม ซึ่งหมดจดจากความมัวหมองทั้งปวงนั้น และเพราะชวนจิตที่วิปยุตจากญาณทั้งหลาย แม้มิใช่ธรรมชาติ ฝ่ายมัวหมอง เพราะเป็นโสภณจิต ถึงกระนั้นก็มีอนุภาพน้อย เพราะไม่มีญาณประกอบ จึงไม่ควรแก่อารมณฺ์ที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นธรรมที่มีอนุภาพมาก ควรแก่ญาณเท่านั้น” ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า “อกุศลจิตทั้งหลาย และกามาจรชวนจิตที่วิปยุตจากญาณ มีอารมณฺ์ได้ทุกอย่าง เว้นอารมณฺ์ที่เป็นโลกุตตระ” ดังนี้

ในคำนี้บัณฑิตพึงถึงความตกลงปลงใจได้อย่างนี้ว่า :

ในบรรดาจิต ๒๐ ดวง เหล่านี้ ในฝ่ายอกุศลจิต จิตตูปบาทที่สัมปยุตกับ ทิฏฐิ ๔ ดวง ชื่อว่า มีกามาจรธรรมเป็นอารมณฺ์ ก็ในเวลาที่เป็นไปปรารภเอา ปริตตธรรม (กามาจรธรรมนั้นแหละ) เป็นอารมณฺ์ ด้วยอำนาจความเห็นผิดว่า “เที่ยง” เป็นต้น ด้วยทิฏฐิ และด้วยอำนาจความยินดีเพิลิดเพิลินด้วยตณฺหา ชื่อว่า มีมหัคคตธรรม (รูปาวจรและอรูปาวจรธรรม) เป็นอารมณฺ์ ก็ในเวลาที่เป็นไปปรารภเอา มหัคคตธรรม ๒๗ อย่าง เป็นอารมณฺ์ ด้วยอำนาจความเห็นผิด และด้วยอำนาจความยินดีเพิลิดเพิลินนั้น นั้นแหละ ชื่อว่า มีบัญญัติธรรมเป็นอารมณฺ์ ก็ในเวลาที่เป็นไปปรารภเอาสมมติธรรมเป็นอารมณฺ์ แม้ จิตตูปบาทที่วิปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง ก็ชื่อว่า มีปริตตธรรมเป็นอารมณฺ์ มีมหัคคตธรรมเป็นอารมณฺ์ และมีบัญญัติธรรมเป็นอารมณฺ์ ในเวลาที่เป็นไปปรารภเอาปริตตธรรมเป็นต้น เป็นอารมณฺ์ ด้วยอำนาจความยินดีเพิลิดเพิลินอย่างเดียว (ไม่มีความเห็นผิด)

ส่วน จิตตูปบาทที่สัมปยุตกับปฏิฆะ ๒ ดวง ก็ชื่อว่า มีปรีตตรธรรมเป็นต้น เป็นอารมณ์ ในคราวที่เป็นไปปรารภเอาปรีตตรธรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจความขัดเคืองเดือดร้อนใจ

จิตตูปบาทที่สัมปยุตกับวิจิกิจจา ก็มีปรีตตรธรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์ ในคราวที่เป็นไปปรารภเอาปรีตตรธรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจความคลางแคลงใจในอารมณ์นั้น

จิตตูปบาทที่สัมปยุตกับอุทธัจจะ ก็ชื่อว่า มีปรีตตรธรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์ ในคราวที่เป็นไปปรารภเอาปรีตตรธรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจความฟุ้งซ่านไม่สงบ

ในฝ่าย กามาวจรชววจิตที่วิปยุตจากญาณ ๘ ดวง โดยเป็นกุศล ๔ ดวง เป็นกิริยา ๔ ดวง ชื่อว่า มีปรีตตรธรรมเป็นอารมณ์ ก็ในเวลาที่เป็นไปปรารภเอาปรีตตรธรรมเป็นอารมณ์ เพื่อประโยชน์แก่อกิจ มีการให้ การพิจารณา การฟังธรรม เป็นต้น ซึ่งเป็นกิจที่มีได้น้อมใจทำอย่างเคารพเคร่งครัด แห่งพระเสกขะ มีพระโสดาบันเป็นต้น ปุถุชน และพระชีนาสพ, ชื่อว่า มีมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์ ก็ในเวลาเป็นไปเกี่ยวกับการพิจารณาตามทีคล่องแคล่วยิ่ง ชื่อว่า มีบัญญัติเป็นอารมณ์ ก็ในเวลาที่เป็นไปเกี่ยวกับเป็นบริกรรมในกสิณนิมิต (ว่า ปฐวี ปฐวี) เป็นต้น ฉะนี้แล

อธิบายการรู้อารมณ์แห่งกามาวจรกุศลจิตที่สัมปยุตกับญาณและอภิญญา-กุศลจิต

กามาวจรกุศลจิตที่สัมปยุตกับญาณและอภิญญากุศลจิต ชื่อว่า มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง เว้นอรหัตตมรรคและอรหัตตผล ก็เพราะความเป็นไปในสันดานของพระเสกขะและปุถุชนเท่านั้น และเพราะอรหัตตมรรคจิตและอรหัตตผลจิตเป็นของเฉพาะตนแห่งพระชีนาสพผู้ได้บรรลุแล้วเท่านั้น พันวิสัยของพระเสกขะและปุถุชนผู้ยังไม่บรรลุจะพึงรู้ได้

เป็นความจริงว่า กามาวจรกุศลจิตแม้ที่สัมปยุตกับญาณ และอภิญญากุศลจิตของผู้เป็นปุถุชนย่อมไม่อาจรู้มรรคจิตและผลจิตทั้งหลายอันเป็นของเฉพาะตนแห่งพระอริยบุคคลทั้งหลายได้เลย โดยประการทั้งปวง

ส่วนสำหรับพระเสกขะทั้งหลาย กามาวจรกุศลจิตที่สัมปยุตกับญาณ ย่อมเป็นไปปรารภเอามรรคธรรมและผลธรรมของตนในคราวที่เป็นไป โดยเกี่ยวกับปัจจุเวกชนญาณพิจารณาธรรมและผลธรรมของตน อภิญญากุศลจิตย่อมเป็นไปปรารภเอามรรคธรรมและผลธรรมของพระเสกขะผู้เสมอกับตนและของพระเสกขะผู้ต่ำกว่าตน ในคราวที่ทำปริกรรมแห่งอภิญญา เพื่อประโยชน์แก่การจะรับรู้มรรคและผลที่เป็นไปในสันดานของผู้อื่นนั้น ย่อมไม่อาจรู้จิตที่เป็นของเฉพาะตนแห่งพระชีนาสพ คือ อรหัตตมรรคจิตและอรหัตตผลจิตได้เลย โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น สำหรับพระเสกขะทั้งหลาย ท่านจึงปฏิเสธเฉพาะอรหัตตมรรค และอรหัตตผลไว้เท่านั้น ว่าพันวิสัย คำนั้นท่านมิได้ปฏิเสธโลกียจิตของพระชีนาสพทั้งหลายไว้ด้วย เพราะแม้ปุถุชนผู้ได้อภิญญาก็สามารถจะรู้โลกียจิตทั้งหลายของพระชีนาสพได้แล

ในบรรดาอารมณ์ที่เหลืออันเว้นจากอรหัตตมรรคและอรหัตตผลนั้น กามาวจรกุศลจิตที่สัมปยุตกับญาณ ชื่อว่ามีปริตตธรรมเป็นอารมณ์ในคราวที่เป็นไปปรารภเอาปริตตธรรมเป็นอารมณ์ เพื่อประโยชน์แก่กิจ มีการให้ การพิจารณา การฟังธรรม เป็นต้น อย่างเคารพ เกรงครัด แห่งพระเสกขะและปุถุชน ชื่อว่า มีมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์ ก็ในเวลาที่เป็นไปเกี่ยวกับปัจจุเวกชนญาณพิจารณาณที่บรรลुแห่งพระเสกขะและปุถุชน ชื่อว่า มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ในคราวเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นโคตรภูแห่งปุถุชน และในคราวเป็นไปโดยเกี่ยวกับปัจจุเวกชนญาณ และโดยเกี่ยวกับเป็นโอรสแห่งพระเสกขะ ชื่อว่า มีบัญญัติเป็นอารมณ์ในคราวที่เป็นไปปรารภสมมุติธรรมทั้งหลายเป็นอารมณ์ หรือในคราวปริกรรมกถิน เป็นต้น แห่งพระเสกขะและปุถุชน

ส่วน อภิญญากุศลจิต ชื่อว่า มีปริตตธรรมเป็นอารมณ์ ในคราวที่ทำปริกรรมแห่งอภิญญา เพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปที่เล็กละเอียด ด้วยทิพยจักขุ เป็นต้น แห่งพระเสกขะและปุถุชน ชื่อว่า มีมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์ ในคราวที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเจโตปริยญาณ รู้มหัคคตจิตตูปบาทของผู้อื่น เป็นต้น ชื่อว่า มีมรรคจิต ผลจิต และพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็ในคราวที่เป็นไปปรารภมรรค ผล และพระนิพพาน ที่ตนได้บรรลุในภพอดีต เป็นต้น เป็นอารมณ์ แห่งพระเสกขะ ชื่อว่า

มีบัญญัติเป็นอากรมณ์ ในคราวที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นบุพเพนิวาสานุสติญาณ
ปรารภชื่อและโคตรในภพก่อนของตน เป็นต้น แห่งพระเสกขะและปฤชณ ฉะนั้นแล

อธิบายการรู้อากรมณ์ของกามาวจรกิริยาที่สัมปยุตกับญาณ อภิญญาภิรยาจิต กับไวภูฐัพพนจิต

กามาวจรกิริยาจิตที่สัมปยุตกับญาณ อภิญญาภิรยาจิต และไวภูฐัพพนจิต
ชื่อว่า มีอากรมณ์ได้ทุกอย่าง แม้โดยประการทั้งปวง คือ มีอากรมณ์ได้ทุกอย่างที่มี
ความต่างกัน โดยเป็นกามาวจรเป็นต้น โดยประการทั้งปวง คือ มิได้รู้อากรมณ์นั้น
เป็นเพียงเอกเทศเหมือนอย่างอกุศลจิตตูปบาท ทว่ารู้ได้สิ้นเชิง ส่วนที่ไม่อาจรู้อัน
ไม่มี จริงอย่างนั้น ในคราวที่กามาวจรกิริยาจิตที่สัมปยุตกับญาณเป็นไปโดยเกี่ยว
กับเป็นพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น และในคราวที่ไวภูฐัพพนจิต คือ มโนทวาร
วิชชณจิต เป็นไปโดยเป็นปุเรจาริก (เที่ยวไปข้างหน้า) แห่งกิริยาชวณะเหล่านั้น
ธรรมอะไร ๆ ที่นับว่าเป็นอากรมณ์ไม่ได้ หามีไม่

เป็นความจริงว่า กามาวจรกิริยาชวณจิตที่สัมปยุตกับญาณ ที่เป็นไป โดย
เกี่ยวกับพระสัพพัญญุตญาณ เมื่อมีพระประสงค์จะทรงรู้กามาวจรธรรมก็ย่อมเป็นไป
ปรารภกามาวจรธรรมให้เป็นอากรมณ์ได้ทั้งหมดนั้นเทียว เมื่อมีพระประสงค์จะ
ทรงรู้มหัคคตธรรมก็ย่อมเป็นไปปรารภมหัคคตธรรมให้เป็นอากรมณ์ได้ทั้งหมด เมื่อ
มีพระประสงค์จะทรงรู้โลกุตตธรรม ก็ย่อมเป็นไปปรารภโลกุตตธรรมให้เป็น
อากรมณ์ได้ทั้งหมด

พึงทราบถึงการกระทำโลกุตตธรรมทั้งหมดให้เป็นอากรมณ์แห่งกามาวจร-
กิริยาจิตอันสัมปยุตกับญาณ อย่างนี้ว่า :

ในเวลาทีพระชฌนาสพพิการณาอยู่ว่า “นี่คือมรรค นี่คือผลทีเราได้บรรลุ
แล้ว” ดังนี้ ก็ชื่อว่ากระทำมรรคและผลให้เป็นอากรมณ์ และในเวลาทีพิการณา
อยู่ว่า “นี่ นิพพาน เป็นอากรมณ์แห่งมรรคและผลทีเราได้” ดังนี้ ก็ชื่อว่า
กระทำนิพพานให้เป็นอากรมณ์ เพราะเหตุนี้ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวไว้ใน
ปริจเฉท ที ๙ ว่า “บัณฑิตย่อมพิการณามรรค ผล และพระนิพพาน” ดังนี้ กิริยา-
ชวณจิตที่เป็นไป โดยเกี่ยวกับพระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า ย่อมสามารถกระทำ

ธรรมทั้งหมด คือ ธรรมที่เป็นกามาวจร ที่เป็นมหัคคตะ ที่เป็นโลกุตตระ และที่เป็น
บัญญัติให้เป็นอารมณ์ ตามประการดังกล่าวมานี้ ฉะนั้นแล

ส่วนกิริยาอภิญาชณะ ชื่อว่า มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรม โลกุตระ
ธรรม และบัญญัติ เป็นอารมณ์ ก็ในคราวที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นบุพเพสันนิ
วาสนุสติญาณ ปรารภขันธที่เป็นกามาวจรเป็นต้น ที่เป็นไปในภวก่อนของตน
ปรารภมรรคผลนิพพานที่เคยบรรลु และปรารภโคตรสกุลเป็นต้น ของตนในภพ
ก่อนนั้น นั้นแหละ กิริยาอภิญาชณะที่เป็นไป โดยเกี่ยวกับเป็นอนาคตังส
ญาณ (ญาณรู้ส่วนอนาคต) ก็มีอารมณ์ได้ทุกอย่างอย่างนั้น แต่ว่าที่เป็นของผู้อื่น
หรือเนื่องในสันดานอื่น

แม้โวกฐัพพนจิต ก็ชื่อว่า มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง แต่พึงทราบว่ ท่านมิได้
หมายเอาโวกฐัพพนจิตของบุคคลอื่นทั่วไป ทว่า หมายเอาโวกฐัพพนจิตที่ทำ
อาวัชชนกิจอันเป็นปุเรจาริกแห่งพระสัพพัญญุตญาณนั้นเทียว เพราะว่าโวกฐัพพน
จิตดวงนี้ย่อมรู้อารมณ์ได้หมดทุกอย่างเหมือนพระสัพพัญญุตญาณทีเดียว

อธิบายการรู้อารมณ์ของมหัคคตจิตทั้งหลาย

อรุปาวจรจิตดวงที่ ๒ และดวงที่ ๔ ชื่อว่า มีมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์
เพราะอรุปาวจรจิตดวงที่ ๒ คือ วิญญาณัญญาชณะ ย่อมมีมหัคคตธรรมคือ
อากาสนัญญาชตนวิญาณ เป็นอารมณ์ และเพราะอรุปาวจรจิตดวงที่ ๔ คือ
เนวสัญญานาสัญญาชณะ ย่อมมีมหัคคตธรรมคืออากิญจัญญาชณะ เป็นอารมณ์

ส่วนมหัคคตจิตที่เหลือแม้ทุกดวง ชื่อว่า มีบัญญัติเป็นอารมณ์ เพราะอรุ
ปดวงที่ ๑ มีบัญญัติ คือ อากาศที่เพิกกลินเป็นอารมณ์ อรูปดวงที่ ๓ ก็มีบัญญัติ คือ
ความไม่มีแห่งอรุปดวงที่ ๑ เป็นอารมณ์ มหัคคตจิตนอกนี้ซึ่งล้วนเป็นอรุปาวจรย่อมมี
บัญญัติ มีปฏิวิกลินนิमित เป็นต้น เป็นอารมณ์ ตามสมควรแก่กรรมฐานนั้น ๆ

อธิบายการรู้อารมณ์ของโลกุตตรจิต

โลกุตตรจิตทั้งหลาย คือ มรรคจิตและผลจิตทั้งหลาย ชื่อว่า มีพระนิพพาน
เป็นอารมณ์ โดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะพระนิพพานเท่านั้นเป็นอารมณ์ที่
ควรแก่มรรคและผล ฉะนั้นแล

คาถาในอาลัมพนสังคหะ

ปญจวิส ปรีตตมฺหิ	ฉ จิตฺตานิ มหคฺคเต
เอภวิสฺติ โวหาเร	อฏฺฐ นิพฺพานโคจร
วิสาณุตฺตรมฺตมฺหิ	อคฺคมคฺคผลฺลฺลชฺชิต
ปญจ สพฺพตฺถ ฉ เจติ	สฺตตฺธา ตตฺถ สงฺคโ

แปลว่า: ในอาลัมพนสังคหะนั้น มีการสงเคราะห์โดย ๗ ประการ คือ

๑. จิต ๒๕ ดวง ย่อมมีในปรีตตารมณ
๒. จิต ๖ ดวง ย่อมมีในมหัคคตารมณ
๓. จิต ๒๑ ดวง ย่อมมีในบัญญัติ
๔. จิต ๘ ดวง ย่อมมีในอารมณ คือ พระนิพพาน
๕. จิต ๒๐ ดวง ย่อมมีในอารมณที่พ้นจากโลกุตตระ
๖. จิต ๕ ดวง ย่อมมีในอารมณที่เว้นอรหัตตมรรคและอรหัตตผล
๗. จิต ๖ ดวง ย่อมมีในอารมณได้ทุกอย่าง

คำอธิบายในอาลัมพนสังคหะ

๑. จิต ๒๕ ดวง คือ กามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวง ปญฺจทวาราวชฺชนจิต ๑ ดวง และหสิตุปฺปาทจิต ๑ ดวง ย่อมมีในปรีตตารมณ คือ ย่อมเป็นไปในอารมณที่เป็นกามาวจรธรรมเท่านั้น ก็กามาวจรธรรมท่านเรียกว่า ปรีตตะ เพราะเทียบ กับรูปาวจรธรรมและอรูปาจรธรรมแล้ว ก็นับว่ามีอานุภาพน้อย

๒. จิต ๖ ดวง คือ วิญญาณญฺายตนวิญญาณ และเนวสฺสญฺญานา- สฺสญฺญาตนวิญญาณ ซึ่งแต่ละอย่างมี ๓ ดวง โดยเป็นกุศล วิปาก และกิริยา ย่อมมีในมหัคคตารมณ คือ ย่อมเป็นไปในอารมณที่เป็นอรูปาจรธรรม อย่างนี้ คือ วิญญาณญฺายตนวิญญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณที่เป็นอรูปาจรธรรม คือ อากาสนญฺายตนวิญญาณ ส่วนเนวสฺสญฺญานา สฺสญฺญาตนวิญญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณที่เป็นอรูปาจรธรรม คือ อากิณฺญจฺญายตนวิญญาณ ก็รูปาวจรธรรม และอรูปาจรธรรม ท่านเรียกว่า มหัคคตะ เพราะ ไป คือ สำเร็จด้วยธรรมที่ยิ่งใหญ่ คือ ที่เป็นอธิบดี มีฉันทะเป็นต้น

๓. จิต ๒๑ ดวง คือ รูปาวจรจิตทั้งหมด ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิต ๖ ดวง คือ อากาสาณัญญาตนะวิญญาน และอาภิญญัญญาตนะวิญญาน ซึ่งแต่ละอย่างมี ๓ ดวง โดยเป็นกุศล วิบาก และกิริยา ย่อมมีในบัญญัติ คือ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ是这样 คือ

รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง นั้นเที่ยว ที่บังเกิดจากการเจริญกรรมฐานที่ให้สำเร็จอุปนาอย่างอื่นจากพรหมวิหาร ๔ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ คือ ปฏิภาคนิมิตแห่งกรรมฐานนั้น ๆ ที่เรียกว่า ปฐวิกสถินิมิต เป็นต้น ส่วนที่บังเกิดจากการเจริญพรหมวิหาร ๔ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ คือ สัตว์ทั้งหลาย

ส่วนในอรูปาวจรจิต ๖ ดวง อากาสาณัญญาตนะวิญญาน ๓ ดวง ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ คือ กลินุคฆาภิมาภาส (อากาศ คือที่ว่างที่กสถินิมิตถูกเพิกไป) อาภิญญัญญาตนะวิญญาน ๓ ดวง ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ คือ นัตถิภาวะ (ความไม่มีแห่งอากาสาณัญญาตนะ อันเป็นอารมณ์ของวิญญานัญญาตนะ)

๔. จิต ๘ ดวง คือ มรรคจิต ๔ ดวง และผลจิต ๔ ดวง ย่อมมี คือ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ คือ พระนิพพาน โดยส่วนเดียวแน่นอน

๕. จิต ๒๐ ดวง คือ อกุศล ๑๒ ดวง และมหากุศลจิตกับมหากิริยาจิตรวม ๘ ดวง อันวิปยุตจากญาณ ย่อมมีในอารมณ์ที่พ้นจากโลกุตตระ คือ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ได้ทุกอย่าง ยกเว้นอารมณ์ที่เป็นโลกุตตระ โดยเกี่ยวกับอย่างหนึ่งเป็นธรรมมัวหมองไม่บริสุทธิ์ ย่อมไม่ควรแก่อารมณ์ที่เป็นโลกุตตระธรรมที่บริสุทธิ์อันเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งธรรมที่มัวหมองไม่บริสุทธิ์นั้น และโดยเกี่ยวกับอีกอย่างหนึ่ง แม้ไม่มัวหมอง ก็มีอำนาจน้อย เพราะปราศจากญาณ ย่อมไม่ควรแก่อารมณ์ที่เป็นโลกุตตระธรรม ซึ่งมีอำนาจมากควรแก่ญาณ ตามที่ได้กล่าวแล้ว

๖. จิต ๕ ดวง คือ มหากุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๔ ดวง และอภิญา-กุศลจิต ๑ ดวง ย่อมมีในอารมณ์ที่เว้นอรหัตตมรรคและอรหัตตผล คือ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ได้ทุกอย่าง เว้นอารมณ์ที่เป็นอรหัตตมรรคและอรหัตตผล เพราะเป็นจิตที่เป็นไปในสันดานของพระเสกขะและปุลุชน เท่านั้น

๗. จิต ๖ ดวง คือ มหากรรมาจิตที่สัมปยุตกับญาณ ๔ ดวง อภิญญา-
กรรมาจิต ๑ ดวง และมโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง ย่อมมี คือย่อมเป็นไปใน
อารมณ์ได้ทุกอย่าง ธรรมอะไร ๆ ที่ไม่อาจเป็นอารมณ์ได้ หามิได้ ฉะนั้น แล.

จบ อาลัมพนสังคหะ

วัตตฺตฺสังคหะ

การจำแนกวัตตฺต

ชื่อว่า วัตตฺต ในวัตตฺตฺสังคหะ มี ๖ อย่าง คือ จักขุวัตตฺต ๑ ไสตฺตวัตตฺต ๑ ฆาน-
วัตตฺต ๑ ชิวหาวัตตฺต ๑ กายวัตตฺต ๑ และหทยวัตตฺต ๑ ก็ในกาลโลกย่อมได้วัตตฺต
เหล่านั้น แม้ทุกอย่าง ส่วนในรูปโลก ไม่มีวัตตฺต ๓ อย่าง มีฆานวัตตฺตเป็นต้น ส่วน
ในอรูปโลกไม่มีวัตตฺตแต่ทุกอย่าง

คำอธิบายการจำแนกวัตตฺต

การสงเคราะห์ (รวบรวม) วัตตฺตทั้งหลาย โดยสภาวะที่มีอยู่ และจิตที่เป็นไป
อาศัยวัตตฺตนั้น ๆ โดยเป็นการจำแนก ชื่อว่า วัตตฺตฺสังคหะ

คำว่า วัตตฺต มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **วสนฺติ** **เอเตสุ** **จิตฺต-**
เจตสิกกา **ตฺตฺนินิสฺสยตฺตฺตาทิ** **วตฺตฺตฺนินิ** แปลว่า จิตและเจตสิกทั้งหลาย ย่อมอยู่ใน
ธรรมมีจักขุเป็นต้น นี้ เพราะความที่มีจักขุเป็นต้นนั้น เป็นที่อาศัย เพราะเหตุนี้
จักขุเป็นต้นนี้ จึงชื่อว่า วัตตฺต (ที่อยู่อาศัย)

วัตตฺต คือ จักขุ อันได้แก่จักขุประสาท ชื่อว่า **จักขุวัตตฺต** แม้ที่ชื่อว่า **ไสต-**
วัตตฺต เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ ก็วจนัตถะ (ความหมายของคำ) ของคำว่า **จักขุ**
เป็นต้น อันเป็นวัตตฺต ๕ อย่างข้างต้น ได้กล่าวแล้วในคำอธิบายเหตุกจิต ใน
ปริจเฉทที่ ๑

ส่วนธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **หทย** นั้น เป็นรูปธรรมที่เป็นไปกับมหาภูตขนาด
เมล็ดดอกบุนนาค ที่อาศัยอยู่ในโลหิตประมาณครึ่งของมือ ภายในช่องหัวใจ
เพราะฉะนั้น ก็กล่าวได้ว่า

จักขุวัตถุ	ได้แก่	จักขุประสาท
โสตวัตถุ	ได้แก่	โสตประสาท
ฆานวัตถุ	ได้แก่	ฆานประสาท
ชีวหาวัตถุ	ได้แก่	ชีวหาประสาท
กายวัตถุ	ได้แก่	กายประสาท
หทยวัตถุ	ได้แก่	หทยรูป

จะนี่แล.

คำอธิบายที่พิสดารเกี่ยวกับประสาท ๕ และหทยรูปนี้ มีปรากฏในปริจเฉทที่ ๖ ข้างหน้า วัตถุเหล่านี้ล้วนเป็นรูปธรรม จึงเป็นวัตถุที่ตั้งอาศัยแห่งจิตที่เป็นไปในภุมิที่มีรูป คือ ปัญจโวการภุมิ (ภุมิที่ชั้นที่ ๕) เท่านั้น

ในกามโลก คือ ในกามภุมิ ๑๑ ย่อมได้วัตถุเหล่านั้นแม้ทุกอย่าง คือ ทั้ง ๖ อย่าง ก็เพราะสัตว์ผู้มีอินทรีย์ทั้งหลาย มีจักขุนทรีย์เป็นต้นบริบูรณ์ ย่อมหาพบได้ก็ในกามโลกนั้น นั่นแหละ เหตุเพราะสัตว์ในกามโลกนี้บังเกิดจากกรรมที่สำเร็จจากกามตัณหา อันเป็นไปในอารมณณ์แม้ทั้ง ๖ อย่าง พึงทราบว่า คำว่า **แม้ทุกอย่างนี้** เป็นการกำหนดอย่างสูงสุดเท่าที่สามารถจะมีได้นั้นเทียว ก็ถ้าหากว่า เป็นสัตว์ผู้บอด ผู้หนวก เป็นต้น ก็ย่อมไม่มีจักขุวัตถุ โสตวัตถุ เป็นต้น

ในรูปโลก คือ ในรูปภุมิ ๑๕ เว้นอสัญญีสัตตภุมิ ชื่อว่า **ไม่มีวัตถุ ๓ อย่าง มีฆานวัตถุ** เป็นต้น ก็เพราะความที่พวกพรหมคลายความกำหนดยินดีในกลิ่นรส และโณรัฐพะพะได้แล้ว ด้วยอานุภาพแห่งภาวนาที่เป็นเครื่องข่มความกำหนดยินดีในกามคุณ เมื่อคลายความกำหนดยินดี ในกลิ่น เป็นต้น แล้ว ก็ย่อมคลายความกำหนดยินดี แม้ในประสาทอันมีกลิ่นเป็นต้นนั้น เป็นวิสัย (เป็นอารมณณ์) ที่มากระทบด้วย ส่วนการที่พวกพรหมยังมีวัตถุ ๒ อย่างคือ จักขุวัตถุ และโสตวัตถุ อยู่ ก็เพราะยังไม่คลายความกำหนดยินดีในจักขุประสาทและโสตประสาท เพื่อประโยชน์แก่การได้พบเห็นพระพุทธรเจ้า การได้คบหาบัณฑิต การได้ฟังธรรม เป็นต้น

ในอรุปลโลก คือ ในอรุปลภุมิ ๔ **ไม่มีวัตถุแม้ทั้งหมด** คือ ทั้ง ๖ อย่างนั้น เพราะรูปทั้งหลายไม่มีแก่พวกอรุปลพรหม ผู้บังเกิดด้วยอานุภาพแห่งภาวนาที่เป็นเครื่องข่มความกำหนดยินดีในรูป จิตของพวกอรุปลพรหมจึงหาความเป็นไปโดย

อาศัยวัตถุซึ่งเป็นรูปธรรมมิได้ ย่อมเป็นไปโดยอาศัยปัจจัยอื่น มีอารมณ์เป็นต้น
เท่านั้น ฉะนั้นแล

การกำหนดจิตที่เป็นไปอาศัยวัตถุนั้น ๆ

ในวัตถุ ๖ อย่างเหล่านั้น วิญญาณธาตุ ๕ ย่อมเป็นไปอาศัยวัตถุ คือ
ประสาท ๕ ตามลำดับ โดยส่วนเดียว แน่เทียว

ส่วน มโนธาตุ ๓ กล่าวคือ ปัญจทวาราวชชนจิต และสัมปฏิจฉนจิต ย่อม
เป็นธรรมชาติที่อาศัยทหยวัตถุแต่อย่างเดียว

ก็ธรรมที่เหลือ ที่เรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ โดยเกี่ยวกับเป็นสันตிரณจิต
มหาวิบากจิต ปฏิชจิตทั้ง ๒ ปฐมมรรคจิต หสนจิต และรูปาวจรจิต ก็อย่างนั้น
เหมือนกัน ย่อมเป็นไปอาศัยทหยวัตถุแต่อย่างเดียว

ส่วนธรรมที่เหลือ โดยเกี่ยวกับเป็นกุศลจิต อกุศลจิต กิริยาจิต และอนุตตร-
จิต (เว้นปฐมมรรคจิต) ย่อมเป็นไปอาศัยทหยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยก็ได้ จะเป็นไป
ไม่อาศัยทหยวัตถุเลย ก็โดยเกี่ยวกับเป็นอรูปรวิบาก ฉะนั้นแล

คำอธิบายการกำหนดจิตที่เป็นไปอาศัยวัตถุนั้น ๆ

คำว่า วิญญาณธาตุ ๕ ได้แก่ วิญญาณธาตุ ๕ ข้างต้น มีจักขุวิญญาณ-
ธาตุ เป็นต้น ทั้งฝ่ายที่เป็นกุศลวิบาก ทั้งฝ่ายที่เป็นอกุศลวิบาก วิญญาณทั้งหลาย
ได้ชื่อว่า “ธาตุ” ก็โดยความหมายว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เพราะเหตุที่นั่นนั่นแหละ
จึงได้ชื่อว่า วิญญาณธาตุ ก็ วิญญาณธาตุ ๕ เหล่านี้ ย่อมเป็นไปอาศัยวัตถุ
คือ ประสาท ๕ ตามลำดับ แน่นอน เพราะความที่เมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นใน
ประสาท ๕ เหล่านี้เท่านั้น ขาดประสาทนั้น ๆ ไป วิญญาณธาตุนั้น ๆ ไม่มีที่ตั้ง
อาศัย ก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้

คำว่า ส่วน มโนธาตุ ๓ ฯลฯ ย่อมเป็นธรรมชาติที่อาศัยทหยวัตถุแต่
อย่างเดียว ชื่อว่า ย่อมเป็นธรรมชาติที่อาศัยทหยวัตถุแต่อย่างเดียว เพราะเป็น
ไปในปัญญาโวการภูมิ เท่านั้น เมื่อเป็นไปในปัญญาโวการภูมิ ย่อมอาศัยวัตถุ
แน่นอน และเมื่อวัตถุ ๕ ข้างต้น เป็นที่อาศัยประจำเฉพาะของวิญญาณธาตุ ๕
ข้างต้น มโนธาตุ ๓ นี้ ก็ย่อมเป็นไปอาศัยวัตถุอื่น คือ ทหยวัตถุ เท่านั้น ในคราว

ที่เป็นไป โดยเป็นปุระจาริกแห่งวิญญานธาตุ ๕ และคอยตามรับอารมณ์ต่อจากวิญญานธาตุ ๕ เหล่านั้น

คำว่า **กัธธรรมที่เหลือ** ที่เรียกว่า **มโนวิญญานธาตุ** โดยเกี่ยวกับเป็น **สันตிரณจิต** ฯลฯ ย่อมเป็นไปอาศัยหทยวัตถุแต่อย่างเดียว ความว่า กัธธรรมคือ จิตตูปบาทที่เหลือจากวิญญาน ๕ ข้างต้น และมโนธาตุ รวม ๗๖ ดวง ที่เรียกว่า “มโนวิญญานธาตุ” เพราะเป็นวิญญานธาตุที่มีกิจ คือ การรู้อารมณ์ที่วิเศษยิ่งกว่าวิญญานธาตุ ๕ ข้างต้น, และมโนธาตุนั้น บางดวงเป็นไปอาศัยหทยวัตถุแน่นอนก่อน จึงกล่าวว่า “**โดยเกี่ยวกับเป็นสันตிரณจิต**” ดังนี้ เป็นต้น เป็นความจริงว่า จิตเหล่านี้ คือ สันตிரณจิต ๓ ดวง มหาวิบาก ๘ ดวง ย่อมเกิดในปัจจุโวการภูมิเท่านั้น ย่อมไม่เกิดในอรุณภูมิ เกี่ยวกับว่า สันตிரณจิตเมื่อทำสันตிரณกิจ ก็ย่อมเป็นจิตที่เป็นไปเนื่องด้วยทวาร ๕ ข้างต้น ซึ่งไม่มีในอรุณภูมิ เพราะเป็นรูปธรรม สันตிரณจิต และมหาวิบากจิต เมื่อทำตทาลัมพณกิจ ก็ย่อมเป็นจิตที่มีแก่พวกกามาวจรสัตว์ในกามภูมิเท่านั้น (เพราะมีข้อกำหนดแน่นอนว่า ตทาลัมพณจิต ย่อมเป็นจิตที่มีแก่พวกกามาวจรสัตว์เท่านั้น) ไม่มีแก่สัตว์ในภูมิอื่น สันตிரณจิตและมหาวิบากจิตเหล่านั้น นั้นแหละ เมื่อทำกิจ ๓ อย่าง มีปฏิสนธิเป็นต้น ก็ย่อมเป็นจิตที่เป็นไปในกามภูมิเท่านั้นเหมือนกัน เพราะเป็นวิบากของกรรมที่เนื่องด้วยกามตัณหา เพราะฉะนั้น สันตிரณจิตและมหาวิบากจิตทั้งหลายจึงไม่เกิดขึ้นในอรุณภูมิ

ส่วน **ปฏิสนธิจิตทั้ง ๒** ย่อมเป็นไปพร้อมกับโทษะ ซึ่งมีข้อกำหนดแน่นอนว่าเป็นนิรวรณ (พยาปาหนิรวรณ) อันเป็นนิรวรณที่ไม่มีแม้แก่พวกอรุณพรหม จะป่วยกล่าวไปไยถึงพวกอรุณพรหมเล่า และเป็นจิตที่เป็นไปเนื่องด้วยหทยวัตถุ ซึ่งเป็นเหตุใกล้แห่งโถมนัสอันเป็นเวทนาที่เป็นไปพร้อมกันกับปฏิสนธิ์นั้น เพราะเหตุนี้จึงไม่เกิดขึ้นในอรุณภูมิ

ส่วน **ปฐมมรรคจิต** คือ โสดาปัตติมรรคจิต ชื่อว่า ย่อมไม่เกิดขึ้นในอรุณภูมิ ก็เพราะมรรคจิตดวงนี้เป็นไปอาศัยปรโตโฆสะ (การบอกกล่าวแนะนำจากผู้อื่น) และการปฏิบัติที่มีการกำหนดทั้งรูปทั้งนาม

ส่วน **หสนจิต** เป็นจิตที่สร้างความยิ้มแย้มแก่พระอรหันต์ อันเป็นอาการของรูปธรรม และอารมณ์ก็ล้วนเนื่องด้วยรูปธรรม เพราะฉะนั้น จึงไม่เป็นไปในอรูปภูมิ

ส่วน **รูปาวจรจิต** ทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้นในอรูปภูมิแน่นอน เพราะพวกอรูปพรหมทั้งหลายคลายกำหนดยินดีในรูปฌานทั้งหลายได้แล้ว เจริญอรูปภาวนาสำเร็จอรูปฌานก้าวล่วงรูปฌานทั้งหลายได้แล้ว จึงไม่มีรูปาวจรจิตอันเป็นจิตที่สัมปยุตกับรูปฌานเกิดขึ้นในจิตสันดานได้

เพราะฉะนั้น จิต ๔๓ ดวง ดังกล่าวมานี้ทั้งหมด จึงเป็นไปในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๕) เท่านั้น ในภูมินั้น ๆ ตามสมควรแก่ความเกิดได้ เพราะเหตุที่นั่นแหละ จึงเป็นไปอาศัยวัตถุแน่นอน และเมื่อมิได้เป็นไปอาศัยวัตถุ ๕ ข้างต้น ก็ย่อมเป็นไปอาศัยหทยวัตถุหนึ่งเดียว เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ย่อมเป็นไปอาศัยหทยวัตถุแต่อย่างเดียว” ดังนี้

คำว่า **ธรรมที่เหลือ**โดยเกี่ยวกับเป็นกุศลจิต เป็นต้น คือ จิตที่เหลือจากที่นับแล้วข้างต้น รวม ๔๒ ดวง โดยเกี่ยวกับเป็น กุศล คือ กามาวจรกุศล และอรูปาวจรกุศล รวม ๑๒ ดวง **อกุศล** ๑๐ ดวง (เว้นปฏิฆจิตทั้ง ๒) **กิริยา** คือ กามาวจรกิริยา อรูปาวจรกิริยา และมโนทวาราวชชนจิต รวม ๑๓ ดวง และ **อนุตตรจิต** ๗ ดวง เว้นโสคาปัตติมรรคจิต ชื่อว่า **ย่อมเป็นไปอาศัยหทยวัตถุ** ก็ได้ **ไม่อาศัยก็ได้** เพราะจิตเหล่านี้เกิดแก่สัตว์ในปัญจโวการภูมิก็ได้ เกิดแก่พวกอรูปพรหมในอรูปภูมิก็ได้

อรูปวิบาก ๔ ชื่อว่า **เป็นไปไม่อาศัยหทยวัตถุเลย** ก็เพราะเกิดในอรูปภูมิเท่านั้น ฉะนั้นแล.

คาถาในวัตถุสังคหะ

ฉวตถุณิสฺสิตา กามะ	สตต รูปะ จตุพฺพิธา
ติวตถุณิสฺสิตารูปะ	ธาเตวากานิสฺสิตา มตา
เตจตฺตาทิสฺ นิสฺสาย	เทวจตฺตาทิสฺ ชายเร
อนิสฺสาย จ นิสฺสาย	ปาการูปา อนิสฺสิตา

แปลว่า: ในกามภพ วิญญาณธาตุ ๗ อย่าง อาศัยวัตถุ ๖ ในรูปภพ
วิญญาณธาตุ ๔ อย่าง อาศัยวัตถุ ๓ ในรูปภพ วิญญาณธาตุ
อย่างเดียว ท่านกล่าวว่าไม่อาศัยวัตถุ จิต ๔๓ ดวง เกิดขึ้นอาศัย
วัตถุ จิต ๔๒ ดวง เกิดขึ้นอาศัยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยก็ได้ อรูปวิบากจิต
เกิดขึ้นไม่อาศัยวัตถุ

ดังนี้

คำอธิบายคาถาในวัตถุสังคหะ

ในกามภพ คือ ในกามภูมิทั้ง ๑๑ นั้นเทียว วิญญาณธาตุ ๗ อย่าง เป็น
ไป อาศัยวัตถุ ๖, ในรูปภพ คือ ในรูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญีสัตตภูมิ วิญญาณธาตุ
๔ อย่าง คือ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณ-
ธาตุ เว้นวิญญาณธาตุ ๓ อย่าง มีฆานวิญญาณธาตุเป็นต้น เป็นไป อาศัยวัตถุ
๓ คือ จักขุวัตถุ โสตวัตถุ และหทยวัตถุ เว้นวัตถุ ๓ มีฆานวัตถุเป็นต้น, ในอรุ-
ภพ คือ ในอรุภูมิ ๔ วิญญาณธาตุอย่างเดียว คือ มโนวิญญาณธาตุอย่างเดียว
เท่านั้น เพราะในบรรดาวิญญาณธาตุ ๗ อย่างเหล่านั้น ในอรุภูมิ ๔ มีแต่
มโนวิญญาณธาตุอย่างเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวว่า เป็นไป ไม่อาศัยวัตถุ

จิต ๔๓ ดวง คือ กามาวจรจิต ๒๗ ดวง โดยเกี่ยวกับเป็นกามาวจรวิบาก-
จิต ๒๓ ดวง ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง ปฏิฆจิต ๒ ดวง และหสนจิต ๑ ดวง
รูปาวจรจิตทั้ง ๑๕ ดวงนั้นเทียว ปฐมมรรคจิต ๑ ดวง เกิดขึ้นอาศัยวัตถุ แต่
อย่างเดียวแน่นอน

จิต ๔๒ ดวง คือ จิตที่เหลือจากจิต ๔๓ ดวงเหล่านั้น นั้นแหละ โดยเว้น
อรุวิบากจิต ๔ ดวงเสีย เกิดขึ้นอาศัยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยก็ได้ เพราะเกิดใน
ปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๕) ก็ได้ เกิดในจตุโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๔) ก็ได้

อรุวิบากจิต ๔ ดวง เกิดขึ้นไม่อาศัยวัตถุเลย เพราะเกิดขึ้นแก่พวก
อรุพรหมในอรุภูมิทั้งหลายเท่านั้น ฉะนั้นแล

จบวัตถุสังคหะ

ปริจเจทที่ ๓ ปกิณณกสังคหวิภาค จบแล้วโดยประการฉะนี้

ดัชนี

ก		ข	ฅ
กรรม	๓๖	ฆานทวาร	๒๔
กรรมนิมิต	๓๔-๓๖, ๓๙	ฆายนกิจ	๑๗, ๑๙
กามโลก,			
วัตถุใน	๕๓	จ	
กามาวจรกิริยา,		จักขุทวาร	๒๔, ๒๕
การรู้อารมณ์	๔๘	จักขุวัตถุ	๕๒
กามาวจรกุศลจิต,		จักขุวิญญาณ	๔๒
การรู้อารมณ์	๔๖-๔๗	จิต,	
กามาวจรจิต,		กาลวิมุตติ	๓๔
การรู้อารมณ์	๔๒-๔๓	กำหนดตามกิจ	๑๙-๒๓
กามาวจรชวนจิต	๔๖	กิจและฐาน ๒	๒๓
กามาวจรชวนะ	๑๗	กิจและฐาน ๓	๒๓
กามาวจรธรรม	๔๕	กิจและฐาน ๔	๒๓
กายทวาร	๒๔	กิจและฐาน ๕	๒๓
กายวิญญาณ	๖, ๗	กิจและฐานเดียว	๒๓
กิจ ๑๔	๑๖	จำแนกจิตที่รู้อารมณ์-	
กิจสังคหะ	๑๖-๒๓	ทางทวาร	๓๒-๔๒
กุศลเหตุ	๑๕	จำแนกประเภทและจำนวน	
		อารมณ์ที่รู้	๔๒-๕๐
		ที่เป็นไปทางทวาร	๒๕-๒๙
		ที่เป็นไปอาศัยวัตถุ	๕๔-๕๗
		ที่พ้นทวาร	๓๒, ๓๔
		ที่สัมปยุตกับเหตุ	๑๑-๑๕
	ค	นับโดยลักษณะ	๑-๒
คตินิมิต	๓๖	สหรัคตด้วยเวทนา	๖-๘
คันธารมณ	๓๐	จิตตูปบาท,	๒๓

	จ	ตทาลัมพนจิต,	
จิตตูปบาท,		โดยภูมิ	๒๖
วิปพยตจากทวิภูฐฐิ	๔๕	ตทาลัมพนฐาน	๑๙
สัมพยตกับทวิภูฐฐิ	๔๕	ตีเหตุกจิต	๑๒, ๑๕
สัมพยตกับปฏิมะ	๔๖		
สัมพยตกับวิจิกิจฉา	๔๖		
สัมพยตกับอุททัจจะ	๔๖		
จิตและเจตสิก ๕๓	๒-๓		
จตุทิกิจ	๑๗, ๑๙		
จตุฐฐาน	๑๙		
เจตสิก,			
นับโดยลักษณะ	๒		
	ฉ		
ฉทวาริกจิต	๒๕, ๒๘, ๒๙		
	ช		
ชวณกิจ	๑๗, ๑๙, ๒๒		
ชวณจิต	๒๐		
ชวณฐาน	๑๙		
ชีวหาทวาร	๒๔		
	ฐ		
ฐาน ๑๐ (ที่ตั้งลงแห่งจิต)	๑๘-๑๙		
ฐิติขณะ	๓๓		
	ด		
ตทาลัมพนกิจ	๑๗, ๑๙		
	ด		
		ตทาลัมพนจิต,	
		โดยภูมิ	๒๖
		ตทาลัมพนฐาน	๑๙
		ตีเหตุกจิต	๑๒, ๑๕
		ทวาร	๒๔
		ทวาร ๖	๒๔
		ทวารวินิมุตตจิต	๒๕, ๒๗-๒๙
		ทวารสังคหะ	๒๔-๒๙
		ทวิบัญญัติญญาณ	๒๐
		ทัสสนกิจ	๑๗, ๑๙, ๒๒
		ทุกข์	๒, ๖
		ทุกขทุกข์	๔
		ทุกขเวทนา,	๓-๕
		จิตที่สหรรคต	๖-๗
		จิตที่สหรรคตด้วย	๗
		ทุกชินทริย์	๕-๖
		ทุกคตินิมิต	๓๘
		ทุกเหตุกจิต	๑๒
		โทมนัส	๖
		โทมนัสเวทนา,	
		จิตที่สหรรคตด้วย	๗
		โทมนัสสินทริย์	๕-๖
		โทสะ	๑๒
		ธัมมารมณ	๒๙, ๓๑
			๕๙

น		พ	
เนวส์ัญญานาสัญญาตนะ	๑๗	พระนิพพาน	๕๐
บ		ภ	
บัญญัติ	๕๐	ภวังค์	๒๔
		ภวังคกิจ	๑๖, ๑๙
ป		ภวังคฐาน	๑๘
ปกรณ์ปรมัตถวินิจัย	๓๕	ภวังควิญญาณ	๑๖
ปกิณณกสังคหะ	๑	ภังคขณะ	๓๓
ปฏิขจิต	๗, ๒๖, ๕๕		
ปฏิสนธิกิจ	๑๖, ๑๙	ม	
ปฏิสนธิจิต,		มโนทวาร	๒๔, ๒๕-๒๖, ๓๒
อสังกุปป์ภพ	๓๔	มโนทวารวิถิจิต	๓๓
อารมณที่เนื่องด้วยกาล	๓๖-๔๒	มโนทวารารำชชนะ	๒๒
ของสัตว์	๒๑	มโนธาตุ,	๒๐, ๕๔
ปฏิสนธิฐาน	๑๘	การรู้อารมณ	๔๒-๔๓
ปฐมมรรคจิต	๕๕	มโนวิญญาณธาตุ	๕๔-๕๕
ปริตตธรรม	๓๓, ๔๕-๔๖	มหัคคตจิต,	๗, ๓๔
ปริตตารมณ	๒๒, ๕๐	การรู้อารมณ	๔๙
ปวัตติกาล	๒๐	มหัคคตชวณะ	๑๗
ปัจจัยเหตุ	๙	มหัคคตวิปากจิต	๒๐
ปัจญจทวารารำชชนะ	๒๑	มหัคคตารมณ	๕๐
ปัจญจทวาริกจิต	๒๕, ๒๗, ๒๙	มหาวิปากจิต	๒๐
ปัจญจวิญญาณฐาน	๑๘	โมหะ	๑๒-๑๓
ปัจญจโวการภูมิ	๕๔-๕๖		
		ย	
ผ		โยนิโสมนสิการ	๑๑, ๒๖
ผุสนกิจ	๑๗, ๑๙		
ผุฏฐัพพารมณ	๓๑		

	ร		ไวภูษัพนิกิจ	๑๗, ๑๙, ๒๒
รสารมณั		๓๑	ไวภูษัพนจิต	๒๐
รูปโลก,			ไวภูษัพนฐาน	๑๙
วัตถุใน		๕๓		
รูปารมณั		๒๙-๓๐, ๓๒	สภาวะทุกขั	๔
รูปาวจรจิต		๕๖	สวณิกิจ	๑๗, ๑๙
	ล		สเหตุกจิต	๑๑-๑๒
โลกุตตรจิต,		๓๔	สังขารขันธั	๒๑
การรู้อารมณั		๔๙	สังขารทุกขั	๔
โลกุตตรชวณะ		๑๗	สังญญาขันธั	๒๑
โลภะ		๑๒	สัททอารมณั	๒๙-๓๐
	ว		สันตีรณิกิจ	๑๗, ๑๙, ๒๒
			สันตีรณจิต	๒๐, ๕๕
วัตถุ ๖		๕๒	สันตีรณฐาน	๑๘
วัตถุสังคหะ		๕๒-๕๗	สัมปฏิจขันนิกิจ	๑๗, ๑๙
วิญญาณธาดุ,			สัมปฏิจขันนฐาน	๑๘
ในกามภพ		๕๗	สาธารณเหตุ	๙-๑๐
ในรูปภพ		๕๗	สายนิกิจ	๑๗, ๑๙
ในอรุภพ		๕๗	สุข	๒, ๔, ๖
วิปริณามทุกขั		๔	สุขเวทนา,	๕
เวทนา ๒		๓	จิตที่สหระคตด้วย	๖-๗
เวทนา ๓		๒-๕	ชาติ	๗
เวทนา ๕		๒, ๕-๖	สุขสันตีรณจิต	๒๑
เวทนา,			สุขินทรียั	๕-๖
จิตที่สหระคตด้วย		๖-๘	สุคตินิมิต	๔๐
ทุกขั		๔	โสตทวาร	๒๔, ๒๕
ในอินทริยนิเทศ		๕	โสมนัส	๖
เวทนาสังคหะ		๒-๘		

โสมนัสสเวทนา,		อภิญาญากุศลจิต	๔๖-๔๗
จิตที่สหระคตด้วย	๗, ๒๐	อภิญาญาณานจิต	๓๓
โสมนัสสินทริย์	๕-๖	อโยนิโสมนสิกการ	๑๑, ๒๖
		อรุปาวจรจิต	๓๔, ๔๙
		อโลภะ	๑๓-๑๔
		อเหตุกจิต	๑๑
หทยวัตถุ	๕๔, ๕๖	อัพยาगतเหตุ	๑๕
หทัย	๕๒	อาทิกัมมิกถมาน	๑๗
หสนจิต	๗, ๔๒-๔๔, ๕๖	อารมณ ๖	๒๙
หสิตุปปาทจิต (ดู หสนจิต ด้วย)	๓๓	อารมณ	๓๐
เหตุ ๔ อย่าง	๙-๑๐	อาลัมพนสังคหะ	๒๙-๕๒
เหตุ ๖ อย่าง	๘, ๑๐-๑๑	อาวัชชนกิจ	๑๗, ๑๙, ๒๑-๒๒
เหตุสังคหะ	๘-๑๕	อาวัชชนฐาน	๑๘
เหตุเหตุ	๙-๑๐	อัญญุโณฏฐัพพารมณ	๖-๗
		อุคตมเหตุ	๙-๑๐
		อุเบกขา	๖
		อุเบกขาเวทนา,	๓, ๕
		จิตที่สหระคตด้วย	๗-๘, ๑๙
อกุศลจิต,		อุปปาทขณะ	๓๓
การรู้อารมณ	๔๕-๔๖	อุเปกขินทริย์	๕, ๖
อกุศลมูลสูตร	๙	เอกทวาริกจิต	๒๕, ๒๗, ๒๙
อกุศลเหตุ	๑๕	เอกเหตุกจิต	๑๒
อทุกขมสุขเวทนา	๓-๕		
อโทสะ	๑๓-๑๔		
อนัญญุโณฏฐัพพารมณ	๖-๗		
อภิญาญากริยาจิต	๔๘-๔๙		

รายนามผู้บริจาคพิมพ์หนังสืออภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓ (ครั้งที่ ๒)

	บาท
๑. คุณกมลพร ชนโมตรี	๒๕๐
๒. คุณกำหนด-คุณอุษา ไวกกุล	๒,๐๐๐
๓. พ.อ.โกมล ชูทรานนท์	๒๐๐
๔. คณะนักศึกษาพระอภิธรรมวัดสามพระยา	๖,๓๐๐
๕. คณะนักศึกษาพระอภิธรรมมูลนิธิแนบ มหาวีรานนท์	๕,๑๕๐
๖. คณะเพื่อนรัก (นำโดยคุณโสภาส)	๑๔,๕๗๐
๗. รศ.จิตรพี-รศ.สมศักดิ์ ขวาลาวังย์ อุทิศแด่คุณพีสุรนนท์ ภัทยางคสิณี	๓๐๐
๘. คุณจุไรรัตน์ พันธุ์โพธิ์	๘๐๐
๙. คุณฉลาด นระราศรี	๓๐๐
๑๐. พ.ต.อ.เชิดชัย หงส์กาญจนกุล	๑,๐๐๐
๑๑. คุณญาณิน หนูापเทศ	๒๐๐
๑๒. คุณฐานันดร ทัดตานนท์	๑,๐๐๐
๑๓. คุณณัฐนิชา มานะวนิชย์	๓๐๐
๑๔. พระภิกษุวิมล ทัฬหะรังษี	๑,๐๐๐
๑๕. คุณทักษิณา รัตนกิจตระกูล	๑๐๐
๑๖. คุณทิพวรรณ เชาวรักษ์	๘๐๐
๑๗. คุณธรรนันทน์ เครือภูงา	๑๐๐
๑๘. คุณนงนุช ไซติกเสถียร	๒,๐๐๐
๑๙. คุณนงลักษณ์ นิลธนธำรงค์ศรี	๑๐๐
๒๐. คุณนภาดล จิตตาวีร์	๓๐๐
๒๑. คุณนรเทพ ทัฬหะรังษีและครอบครัว	๕๐๐
๒๒. คุณนันทนา ฉันทวิลาสวงศ์	๑,๕๐๐
๒๓. พ.ต.อ.(พิเศษ) หญิง นิลบล นิยมานนท์	๕๐๐
๒๔. คุณนุช พรหมโยธิน	๕๐๐
๒๕. คุณบุญเกียรติ ประกายกรจุใจวงศ์	๒๐๐
๒๖. คุณบุญณะ ตูลารักษ์	๑,๕๐๐
๒๗. คุณบุปผา นาคประดา	๓๐๐
๒๘. คุณบุษกร สิงคาลวนิช	๒,๐๐๐
๒๙. คุณประมุข-คุณผาณิต วิเชียรสินธุ์	๒๐๐
๓๐. คุณปรีดา จิตไพศาลรัตน์	๓๐๐
๓๑. คุณปิยรัตน์ ทัดตานนท์	๒๐๐
๓๒. ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม	๒,๔๗๐
๓๓. คุณพรรณศรี สุพัฒน์	๕๐๐
๓๔. พ.อ.พิทยา - คุณอาภารัตน์ มหาพันธ์ และครอบครัว	๑,๐๐๐
๓๕. คุณพิมพ์ศรี ภิรานนท์	๕๐๐
๓๖. คุณพิมพ์มล จันบุญศรี	๓๐๐
๓๗. คุณพิสิฐ - คุณศุภรัตน์ และคุณมิตมา บุญสรณาผล	๑,๐๐๐
๓๘. คุณภัคค์วัฒน์ เครือภูงา	๕๐
๓๙. คุณมณฑนา เผ่าวิริยะ	๑๐๐
๔๐. คุณมณีรัตน์ ภาณุภัค และครอบครัว	๗,๐๐๐
๔๑. คุณมุ่งจง แซ่กวง	๑๐๐
๔๒. คุณโมลี จุฑาสมิติ	๕๐๐
๔๓. คุณยอดขวัญ ศีตะจิตต์	๕๐๐

๔๔.	คุณรวีเทพ มุสิกะปาน	๑๐๐
๔๕.	คุณรัชดาพร ธรรมธิดา	๓๐๐
๔๖.	คุณแม่ลัดดา เตชะไตรศร	๑๐๐
๔๗.	พ.อ.หญิง ลัดดา เทียนเจริญ	๕๐๐
๔๘.	คุณลินดา ฉันทวานิช	๒๐๐
๔๙.	คุณวงวาด สัตย์เจริญ	๘๐๐
๕๐.	คุณวรพล ฉันทาศิษย์	๒๐๐
๕๑.	คุณวรรณิ อภิวิมลโสภณ	๕๐๐
๕๒.	คุณวรรณิ วงศ์วิเศษ	๒,๐๐๐
๕๓.	คุณวีชรา เทศกาล	๑๐๐
๕๔.	พ.อ.หญิง วิณา ตรีแสน	๕๐๐
๕๕.	คุณวิสุทธิ์-คุณจำเนียร บุญสรณามล	๓,๐๐๐
๕๖.	คุณศศิมา สุดสวาสดี	๑๐๐
๕๗.	คุณศักดิ์ ประสาทฤทธา	๑๐๐
๕๘.	คุณศิริกุล สิงห์สินธุ์	๕๐๐
๕๙.	คุณสมชาย-คุณอุไร มิ่งขุนทด	๕๐๐
๖๐.	คุณสมศรี เนี่ยวกุล	๑๐๐
๖๑.	คุณสมศักดิ์ สีสารนากุล	๒๐๐
๖๒.	คุณสมศักดิ์-คุณวนาวรรณ รัตนมาลากุล	๒๐๐
๖๓.	คุณสมสวาสดี บุญญภัทโร	๕๐๐
๖๔.	คุณสัมพันธ์ ติระวัฒน์	๓๐๐
๖๕.	คุณสายจิตต์ ฟองศรีสิน	๒๐๐
๖๖.	คุณสารภี กปิลกาญจน์ อุทิศให้คุณแม่สมจิตต์ ขวัญมิตร	๑๕,๐๐๐
๖๗.	คุณสิริพัทตร์ โพธิ์สกุล	๑๐๐
๖๘.	คุณสุนทรี สรนนท์	๒๐๐
๖๙.	คุณสุภาภรณ์ พรจนกาญญ	๕๐๐
๗๐.	คุณสุภัทรา ทัพพะรังสี	๕๐๐
๗๑.	คุณสุริสา เคชขำ	๒๐๐
๗๒.	คุณสุวิทย์	๑,๕๐๐
๗๓.	อาจารย์หลง หาวารี	๑,๐๐๐
๗๔.	พ.ต.ท.อดุลจิตร์-คุณรุจิรา สังข์ดุสิต	๓๐๐
๗๕.	คุณอภิศักดิ์-คุณวรางคณา ศรีอมรรธรรม	๑,๐๐๐
๗๖.	พญ.อรพรรณ เมฆสุภาะ	๒,๐๐๐
๗๗.	คุณอลงกฎ ชูตินันท์	๑,๐๐๐
๗๘.	คุณอัญชิษฐา ผ่องใส	๕๐๐
๗๙.	คุณอุ้น นิลธรรำรังศรี	๑๐๐
๘๐.	คุณอุบล จำรูญรัตน์	๑,๐๐๐
รวมเงินบริจาคครั้งนี้		๙๔,๔๑๐ บาท
ค่าพิมพ์หนังสือ "อภิธัมมัตถสังคหะ และคำอธิบาย ปริจเฉทที่ ๓" ครั้งที่ ๒ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม		๗๕,๐๐๐ บาท
คงเหลือยกไปสมทบในการพิมพ์หนังสือของกองทุนธรรมนิธิต่อไป		๑๙,๔๑๐ บาท

หมายเหตุ ใคร่ขออภัยหากมีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนในการพิมพ์รายนามผู้บริจาคบางท่าน

ขออนุโมทนา
กองทุนธรรมนิธิ
พฤษภาคม ๒๕๕๒